

ZSIDÓ POLITIKAI ÉS KULTURÁLIS FOLYÓIRAT 790 Ft
2020. május / XXXII. évfolyam 5. szám

SZOMBAT

Lenn, délen

Soltész Béla: **Latin-amerikai zsidó mozaik**

Zelei Dávid: **Trópusi zsinagógák**

Ilan Stavans: **Egy jiddiser bóher Mexikóban**

Alberto Gerchunoff: **A zsidó gauchók**

Angelina Muniz-Huberman: **Kalózok kóser szakácsa**

100%
zsidó kultúra

szombat
Zsidó politikai és kulturális folyóirat

1% támogatás
a Szombat Alapítványnak
18165850-1-42

Fizessen elő a Szombatra 2020-ra,
ezzel is támogatja a szabad sajtót
és a zsidó kultúrát

Éves előfizetés lapunkra 6950 Ft.

Neve és postacíme megjelölésével, telebankos vagy internetes átutalásával
közvetlenül is intézheti előfizetését a Magsike Szombat Szerkesztősége
11709002-20066703 számlaszámára.

További csekket az info@szombat.org címen, vagy a 06 1 311 6665-ös telefonszámon kérhet.

Éves előfizetési díj külföldre 50 Euro vagy 70 USD

IBAN számlaszám: HU45117090022006670300000000 SWIFT: OTPVHUHB

TARTALOM

4 | Soltész Béla:
Latin-amerikai zsidó
mozaik

10 | Zelei Dávid:
Trópusi zsinagógák
(Tájkép a latin-amerikai
zsidó irodalomról)

13 | Angelina Muñiz-
Huberman:
Kalózok kóser szakácsa

15 | Alberto Gerchunoff:
A zsidó gauchók

19 | Ilan Stavans:
Egy jiddiser bóher
Mexikóban

21 | A feladat az, hogy
újraalkossuk a zsidóságot
(Michael Paley-interjú)

23 | Benedek Szabolcs:
A mi kommunistáink

25 | Ménes Attila:
Egymillió éves programozás

26 | „Életszínvonal
lélekszínvonal nélkül
nem létezik”
(Bóka B. László interjúja
Nógrádi Gáborral és Nógrádi
Gergellyel)

29 | Miriam Neiger-
Fleischmann versei

31 | Az élet, egyben
(Demény Péter
Balla Zsófiáról)

33 | Unorthodox
(A kiugrott haszid lány
története)

33–34. A KIUGROTT HASZID
LÁNY TÖRTÉNETE

2020. május

5779. ijar

A Magyar Zsidó Kulturális Egyesület
folyóirata
Megjelenik évente tízszer

Szerkesztőbizottság:

Deák Gábor, Itamár János-Keszt
Komoróczy Szonja Ráhel
Korányi László, Kovács András
Novák Attila

Szerkesztőség:

Szántó T. Gábor főszerkesztő
Gadó János szerkesztő
Muraközi Zsóka szerkesztőségi titkár
Magó Katinka pénzügyek

Állandó külső munkatársak:

Uri Asaf, Bassa László, Bóka B. László
Csáki Márton, Mátraházi (Suematra) Zsuzsa
Németh Ványi Klári, Szarka Zsuzsa
Várnai Pál

A megjelenést támogatja:

Amerikai Joint Magyarország
Mazsihisz
Mazsók
Nemzeti Együttműködési Alap
Nemzeti Kulturális Alapprogram

A héber és jiddis szavak átírása
a szerzők felfogását tükrözi

Terjeszti a Lapker Rt.

A kéziratok szerkesztése lezárult:
2020. április 17-én

Cimlapfotó: Zsidó gauchók Argentínában

Szerkesztőség és kiadóhivatal:
1054 Budapest, Tüköry utca 3.
Telefon/fax: (36-1) 311-6665

Lapunk e-mail címe:
info@szombat.org

Címünk az interneten:
http://www.szombat.org

Egyéves előfizetői díj: 6950 Ft

Előfizethető a kiadóhivatalban,
illetve postautalványon
az OTP 11709002-20066703
„Szombat” számú alszámlán

Lapengedély száma:
III/Kul/174/1989.
HU ISSN 0865-3844

Felelős kiadó:
Kirschner Péter, a Mazsike elnöke

Nyomdai előállítás: Pannonia Nyomda Kft.

Soltész Béla

LATIN- AMERIKAI ZSIDÓ MOZAIK

Latin-Amerika zsidó történelme nem annyira közismert, mint az észak-amerikai zsidósáé, holott az amerikai kontinens legelső zsinagógája a mai Brazília területén épült fel. Sorsuk ugyanakkor egészen máshogy alakult, mint az észak-amerikai közösségeké. A holland telepeken egy különös, „karibi zsidó” kultúra jött létre, amit utazásaim során személyesen is megismerhettem. A kontinens többi részén viszont a spanyol és portugál inkvizíció évszázados titkolózásra és lassú asszimilációra ítélte a kikeresztelkedett, de a vallás egyes elemeit titokban megtartó szefárd zsidókat, a marranókat. A XIX. század végétől a XX. század közepéig viszont – amikor Latin-Amerika a világ minden részéről ezerszámra fogadta a bevándorlókat – számos közép- és kelet-európai askenázi zsidó talált itt új hazát. A legkülönfélébb emberi, családi sorsok közül érdemes kiemelni néhány híres, magyar származású latin-amerikai zsidó történetét.

A Zsidó-szavannától a pészachi elefántfülig

A dél-amerikai kontinens legrégebb óta használatban lévő zsinagógája, a paramaribói Neveh Shalom kertjében álltam. A fából épült, hófehér, klasszicista épület előtt egy

sötét bőrű úriember gereblyézett, egészen festői ruházatban: drapp svájcisapkát, sötét, csikos inget, barna rövidnadrágot és fehér strandpapucsot viselt. Ő volt a samesz. Orlandónak hívták, és kiválóan beszélt angolul, mint szinte mindenki Paramaribóban. Elmesélte, hogy anyai ágon portugál szefárd zsidó családból származik, míg az apja néger volt. A családban hollandul beszéltek, de Orlando a Talmud-iskolában megtanult valamelyest héberül is. A Talmud-iskola a kert túlsó végében állt, néhány méterre a szomszédos telken emelkedő nagymecsettől, amit a pakisztáni alapítású Lahore Ahmadiyya muszlim felekezet tagjai építettek.

Igen, ez Suriname, gondoltam. Dél-Amerika egyetlen holland nyelvű országa kicsit olyan, mint egy megvalósult multikulturális utópia: európai, ázsiai, afrikai és indián leszármazottak élnek itt, és békében gyakorolják katolikus, protestáns, muszlim, hindu, buddhista, animista vagy zsidó hitüket. Ezen a valószínűtlen helyen, az Orinoco és az Amazonas folyók torkolata között félúton, egy dzsungel és mocsarak borította földdarabon talált magának menedéket az amerikai kontinens legelső zsidó közössége¹. Sorsuk több, mint kalandos: az inkvizíció elől Portugáliából Hollandiába menekültek, majd az akkori holland telepre, a mai Brazíliában található Recife-be költöztek, és itt építették fel az amerikai

kontinens legelső zsinagógáját. Recife-t azonban 1654-ben elfoglalták a portugálok, és a zsidó közösség a többi amerikai holland gyarmatra menekült. Egyik csoportjuk az észak-amerikai Új-Amszterdam nevű holland településre hajózott, amit később az angolok foglaltak el és nevezték át New Yorkká. Másik csoportjuk pedig a dél-amerikai Paramaribóba költözött, ami ma a Suriname nevű aprócska állam fővárosa.

A XVII. század második felétől a toleráns hollandok védelmében a suriname-i zsidók ugyanúgy ültetvényes gazdálkodással kezdtek foglalkozni, mint a holland telepesek (ami természetesen azt is jelentette, hogy afrikai rabszolgákat vásároltak és velük műveltették meg a cukornád-ültetvényt). Eleinte Paramaribótól ötven kilométerre, egy *Jodensavanne* (Zsidó-savanna) nevű telepen éltek, ami azonban nem volt túl kellemes hely a moszkító és a vadállatok miatt. Néhány évtizednyi ültetvényes kísérletezés után végül a zsidók többsége beköltözött a városba. Ekkor épült a Neveh Shalom zsinagóga.

Az épület padlója fel volt szórva homokkal. Orlando szerint ez az egyiptomi kivonulásra emlékeztetett, amikor Izrael népe negyven évig a sivatagban vándorolt. Minden héten friss homokot hozott be a kert végéből, és terítette szét a padlón – ez a szokás minden Karib térségbeli zsinagógában megmaradt. Félve léptem rá a homokra, de Orlando csak nevetett, és jelezte, hogy nyugodtan menjek, amerre kedvem tartja. Kör-

Orlando, a paramaribói zsinagóga samesza

bejártuk az épületet, utána pedig megnéztük a Jodensavannéről elhozott, XVII. és XVIII. századi sírköveket, amelyeket a zsinagóga kertjében fektettek le. Héber, portugál, angol és holland feliratok váltakoztak a több évszázados faragványokon. Persze egy ilyen helyen, mint Suriname, ahol minden és mindenki többszörösen kevert háttérrel rendelkezik, ez a természetes.

Érdekes adalék, hogy a suriname-i konyha egyik leghíresebb specialitása is zsidó eredetű. A *pom*² nevű étel egy amszterdami zsidó receptből, a pészachi csirkés rakott krumpliból alakult ki. Mivel a krumpli nem terem meg a trópusokon, így helyette egy olyan növény gumójából készítik az ételt, amely magyarul hivatalosan a „tánialevél” névre hallgat, az angol neve ugyanakkor sokkal kifejezőbb: *arrowleaf elephant ear*, vagyis „nyíllevelű elefántfül”. A hatalmas, lapulevelszerű növény föld alatti részéből, illetve csirkéből, keserűnarancsból és szerecsendióból készül a pom, ami elég messzire keveredett az amszterdami zsidók eredeti elképzeléseitől.

A szefárd gének és a százötvenmillió „zsidó leszármazott”

Latin-Amerika más részeire sajnos nem volt jellemző az efféle vallási és kulturális tolerancia. Míg a karibi holland (és kisebb részben brit) gyarmatokon megtelepedő, kis létszámú zsidó közösségek zavartalanul gyakorolhatták a vallásukat, addig a spa-

A paramaribói zsinagóga homokkal felszórt padlója

nyol és a portugál gyarmatoktól az inkvizíció nem csak a vallásos zsidókat, de a kikeresztelkedett, ám zsidó vallásukat titokban gyakorolni próbáló *marranókat* (más néven *conversókat*) is távol szeretne volna tartani.

Spanyolország és Portugália egykor népes zsidó közösségnek adott otthont, ám a muszlim Granadai Királyság legyőzése után a Katolikus Királyok (Kasztíliai Izabella és Aragóniai Ferdinánd) elrendelték a zsidók kiűzését. Az 1492-es Alhambrai Rendelet³ nyomán többszáz ezer szefárd (ibériai) zsidó hagyta el a félszigetet, és szóródott szét a Mediterráneum déli és keleti részén. Az épp ugyanebben az évben Amerikába eljutó Kolumbusz utazásai, majd a konkvisztádorok expedíciói révén a spanyol korona hatalmas

hogyan Latin-Amerika mai lakosságának negyede legalább öt százalékban az észak-afrikai és levantei régióban élőkkel áll rokonságban. Továbbá a szefárd eredetre utaló gének széles körben elterjedtek a lakosság körében, szemben a XIX. század végén, XX. század elején Latin-Amerikába érkező egyéb etnikumokra, például az olaszokra vagy a levantei arabokra jellemző génekkel. Ez arra utal, hogy a kapcsolat jóval régebbi, és az etnikumok közötti keveredés is sokkal magasabb fokú volt.

A genetikusok állítását tehát értelmezhetjük úgy, hogy a hatszázötven milliós Latin-Amerikában bő százötven millió főnek vannak zsidó felmenői. Ugyanakkor a latin-amerikai népességfejlődés egyik legfonto-

A válasz alighanem Latin-Amerika rendkívüli méretében és földrajzi széttagoltságában keresendő. A gyarmati időszakban a közlekedés a hegylancok, dzsungel, sivatagok és pampák szabdalta területen komoly nehézségekbe ütközött, így nagyon sok múlott a kisebb helyi közösségeken és azok vezetőin. Ahol fontosabb volt az, hogy legyen elég földműves, iparos vagy kereskedő, mint az, hogy az inkvizíció kinek a családfáján mit kifogásol, ott befogadták a marranókat. Ismeretes, hogy a kontinens belsejében kialakult városok közül több – ami egyébként mára jelentős kereskedelmi központtá fejlődött – komoly marrano népességgel rendelkezett. A hagyomány szerint a kolumbiai Medellín, a mexikói Monterrey vagy a bolíviai Santa Cruz városa sokat köszönhet a korai marrano telepese-
nek.⁵ Ez utóbbiban sajátos gasztrokultúra őrzi a titokban tovább gyakorolt kóser alapelveket. Számos fogás megtartja a hús és tej vegyítésének tilalmát, és ha disznóhúst is tartalmaznak, az teljesen külön, a többi hozzávalóval nem összefőzve jelenik meg a tányéron – vélhetőleg ezeket a hússzeleteket évszázadokon át a marrano családok keresztény szolgálói ették meg.

Az elmúlt években Spanyolországban többször felmerült az elűzött szefárd közösség jótételének kérdése. 2013-ban bejárta az internetet egy több, mint ötezer vezetőnevet tartalmazó lista⁶, amelyen – készítői szerint – azok a vezetőnevek szerepeltek, amelyek viselőit a spanyol állam elismeri szefárdként, és ami azt is jelenti, hogy e nevek egyszerűsített honosítási folyamatra, könnyen megszerezhető spanyol állampolgárságra kvalifikálják a viselőjüket. A listán ugyanakkor olyan családneveket is találhatunk, mint a Sánchez vagy a Pérez, amelyek a spanyol nyelvű országokban körülbelül olyan gyakoriak, mint magyar nyelvterületen a Kovács vagy a Szabó.

A lista természetesen hamis volt. Senki nem kap spanyol állampolgárságot csak azért, mert Sáncheznek hívják. Ellenben a szefárd származás igazolása esetén (amihez eredeti, rabbinikus dokumentumokat kell felmutatni) valóban kérvényezhető az egyszerűsített honosítás, és több ezren már éltek is a lehetőséggel. Különös belegendolni, hogy egyes, politikai vagy gazdasági instabilitástól sújtott országokból – mint

területekre tett szert az Újvilágban, ám a szefárd zsidók hivatalosan akkor sem települhettek át ide, ha kikeresztelkedtek. A gyarmatokra elvben csak olyan spanyol alattvalók költözhetek, akik három generációra visszamenően igazolni tudták, hogy minden felmenőjük keresztény, és nem volt köztük se zsidó, se muszlim.

Ehhez képest egy 2018-ban publikált genetikai kutatás⁴ arra az eredményre jutott, hogy Latin-Amerika jelenlegi lakosságának körülbelül a negyedének lehetnek marrano, vagyis kikeresztelkedett szefárd zsidó felmenői. A Juan-Camilo Chacón-Duque vezette kutatócsoport mintegy kilencezer ember genetikai vizsgálata alapján arra jutott,

A recifei zsinagóga homlokzata

sabb vonása épp a „hiperdiverzitás”: mindenki keveredett mindenkivel, és nem az a kivétel, akinek három-négy különböző etnikumú felmenője is van, hanem az, akinek nincs. Így tehát ugyanennek a százötven milliós embernek alighanem indián, afrikai, spanyol, arab, és még ki tudja, milyen felmenői is vannak. A kérdés inkább az, hogy az inkvizíció tiltása ellenére – a hírhedt főinkvizítor, Torquemada bíboros maga is rendelkezett szefárd zsidó ősökkel! – hogyan érkezhettek és telepedhettek meg mégis olyan sokan az Újvilágban.

A paramaribói zsinagóga, sírkövek, szomszédban a mecset

például Venezuela vagy Bolívia – adott esetben épp azáltal sikerülhetett valakinek biztonságosabb helyre költöznie, hogy a felmenői évszázadokon át rejtegették a családot üldözött, titkos hitének bizonyítékát.

A szefárd „titkos történelem”, bár jelentősége letagadhatatlan, mégsem meghatározó a mai latin-amerikai zsidó hitélet és tradíció szempontjából, mint ahogy a kis holland telepek sajátos „karibi zsidó” hagyományai is inkább csak kurióznak számítanak a térségben. Ilan Stavans, a latin-amerikai kultúrtörténetet kutató mexikói zsidó nyelvész és történész *The Seventh Heaven*⁷ című könyvében arra hívja fel a figyelmet, hogy bár Latin Amerika zsidóságának összlétszáma közel milliós nagyságrendű, ezek a közösségek olyannyira különböznek egymástól, hogy lehetetlen egyetlen latin-amerikai zsidó történelmi narratívát megalkotni, ami a csupa nagybetűs Latin-Amerikai Zsidó Történe-

lem lehetne. A generációkon át titokban tartott marrano hagyományokat az esetek többségében legyőzte az idő, míg a XIX. század végének, XX. század elejének nagy migrációs hullámaival olyan (zömében askenázi) zsidó bevándorlók érkeztek az egyes latin-amerikai országokba, akik nyelvéket, szokásaikat tekintve épp annyira különböztek egymástól, mint a legkülönbélebb felekezetekhez tartozó többi bevándorlótól, illetve a helyi kreol, mesztic vagy mulatt lakosságtól.

Stavans olvasmányos könyve olyan kuriózumokat mutat be, mint a „zsidó gauchók” világa: az argentin pampákon a XIX. század elején kelet-európai zsidók ezrei telepedtek le a szintén zsidó származású mágánás, Maurice de Hirsch felügyelete alatt, és eltanulták a gauchók, vagyis az „argentin cowboyok” rodeó-tudományát. Szó esik a Hezbollahhoz kötődő Buenos Aires-i támadásról, amelyben nyolcvanöt argentin zsidó vesztette életét. De Stavans azt sem felejt el megemlíteni, hogy a zsidó-muszlim együttélés Latin-Amerikában alapvetően békés természetű: a régió legnagyobb palesztin di-

aszpórója Chilében található, ami egyúttal egy hatalmas zsidó közösség otthona is.

És természetesen Stavans ír Frida Kahló-ról is, akiről széles körben elterjedt, hogy apai ágon magyar zsidó felmenőkkel rendelkezett. Ezt viszont egy nemrég megjelent könyv, a Gaby Franger és szerzőtársai által jegyzett *Fridas Vater*⁸ cáfolja: a történészek szerint Frida apja, Guillermo (Carl Wilhelm) Kahlo német evangélikus családból származott. Frida szeretője, Nickolas Muray (Mandl Miklós) viszont valóban magyar zsidó volt, Szegedről vándorolt ki Amerikába, és számtalan fényképet készített a mexikói festőnőről, amelyek nagyban hozzájárultak az ikonikus „Frida-kép” kialakulásához.⁹

Három magyar zsidó sors Latin-Amerikában: a feltaláló, a műgyűjtő és a filantróp

A Latin-Amerikában született, vagy oda emigrált zsidók közül kiemelkedő számos tudós, művész, politikus, üzletember felső-

rolása jócskán meghaladná e cikk kereteit. Magyar perspektívából viszont érdemes kiemelni három, a történelmi Magyarországról elszármazott zsidó személyiséget, akikről érdemes tudni itthon is. Ha Frida Kahlo nem is tartozik közéjük, szenteljünk pár bekezdést a feltaláló Bíró László, a műgyűjtő Fisch Olga és a filantróp Leonardo Farkas életútjának.

Bíró László

A Schweiger László néven 1899-ben Budapestén született Bíró aligha kell bemutatni bárkinek: a golyóstoll feltalálójának neve idehaza is ismerősen cseng. Az azonban már kevésbé közismert, hogy a világháború kitörése előtt Franciaországba, majd pedig 1940-ben Argentínába emigrált magyar zsidó újságíróból az argentin nemzet büszkesége is lett: születésnapja, szeptember 29-e a „Feltalálók napja” Argentínában¹⁰.

1945-ben Argentínában benyújtott szabadalma a golyóstollra – amely *birome*, majd *biro* néven vált közismertté spanyol és olasz nyelvterületen – egy csapásra híressé tette. Emellett Bíróhoz kötődik az automata sebességváltó koncepciójának kidolgozása, valamint a golyóstoll koncepcióját egy másik területen alkalmazó innováció – a golyós dezodor. Más, kevésbé sike-

A recifei zsinagóga a legrégebbi az amerikai kontinensen

res találmányai között olyanokat találhatunk, mint a palackcímké-nyomtató, vagy az ampullanyitó.

1985-ös halála után lánya, Mariana megalapította a Bíró Alapítványt (*Fundación Bíró*)¹¹, amely az argentin technikai innovációk fejlesztését tűzte ki céljává. Az alapítvány minden évben kiosztja a Bíró-díjat a legjobb találmányért, illetve feltalálófórumokat és nyári egyetemeket szervez. Ez utóbbiakat a feltaláló szellemében: ahogy Mariana egy interjúban megemlíti, Bíró egy alkalommal elszörnyedve nézte a magoló kisiskolásokat. Végül azt mondta a tanároknak: „Kérem, ne rontsák el a gyerekeket azzal, hogy tanítják őket. Hagyják őket alkotni!”¹²

Fisch Olga

Az, hogy ma ecuadori népművészek százai élhetnek abból, hogy az őseik rituális és dísz tárgyainak replikáit készítik eladásra, sok szempontból Fisch Olgának köszönhető. Az iparművész 1901-ben, Anhalzer Olga néven született Budapesten. 1938-ban férjével, Fisch Bélával úgy döntöttek, hogy Ecuadorban telepednek le, ahol összeismer-

kedtek néhány indián textilszövő asszonyval, akik hajlandóak voltak megszőni a mintákat, amelyeket Olga tervezett. Végül a házaspár saját folklórüzletet nyitott Quitóban.

Fisch Olga alapvetően nem akart beavatkozni az indiánok szín- és formavilágába, csak a lehetséges vásárlók igényeihez akarta igazítani a tárgyak készítésének folyamatát. Például a szőnyegszövőket meggyőzte, hogy az általuk használt laza csomók helyett perzsaszőnyeg-csomózást használjanak, hogy a szőnyegek tartósak legyenek. Egy ilyen szőnyeg végül az ENSZ New York-i székházában kötött ki. Máskor az indiánok kérés nélkül eltanultak tőle bizonyos motívumokat és technikákat. Egy Zuleta nevű falu asszonyai például híresek voltak a hímzéseikről, amelyekből Fisch Olga nagyobb tételt vásárolt. Üzletelés közben az asszonyok rácsodálkoztak az Olga által készített kalocsai virágmintákra, és adaptálták a saját motívumaik közé. Ma a zuletai hímzések egyike-másika meglepően hasonlít a hagyományos magyar hímzésekre.¹³

A legnagyobb sikere azonban a Tigua nevű hegyi falucska festményeinek lett. Amikor ott járt, Fisch Olga meglátott egy hatalmas, festett dobot, amin egy vallásos körmenet zenekarának tagja játszott. A ceremónia végén meg akarta tőle venni, de a zenész nem adta. Később mégis kötelnek állt, Olga pedig azt javasolta az indiánnak, hogy fessen hasonló paraszti életképeket, mint amilyen a fadob testén volt, csak vászonra. Mintha egy lapos dobot készítené, magyarázta. A zenész azt válaszolta, hogy a lapos dobnak semmi értelme, hazaérve mégis nekiállt festményformátumra alakított andoki életképeket festeni vulkánokkal, lámákkal és kondorkeselyűkkel. A képeknek hatalmas sikere lett Fisch Olga folklórüzletének vásárlói között. Olyannyira, hogy ma népművészek százai alkotnak ebben a stílusban.¹⁴

Fisch Olga egyetlenegyszer tért vissza Magyarországra, nem sokkal halála előtt, 1987-ben. Rokonai nagy része meghalt a vészidőszakban, vagy nyugatra menekült. Rövid látogatás után visszautazott Ecuadorba, fogadott hazájába, ahol indián népművészek százai köszönhetik neki, ha indirekt módon is, a megélhetésüket.

Leonardo Farkas

A ma élő egyik leggazdagabb chilei milli-omost Leonardo Farkasnak hívják.¹⁵ Az ext-ravagáns, hosszú, szőke, göndör frizurájáról közismert Farkas szülei magyar anyanyelvű erdélyi zsidók voltak, és közvetlenül a II. világháború előtt emigráltak Dél-Amerikába, ahol komoly vagyona tettek szert a bányá-
iparban. Leonardo fiuk 1967-ben született, és bár büszke a felmenőire, magyarul már nem tanult meg. Fiatalon nem találta a helyét a Pinochet-diktatúra fojtott légkörében, így az Egyesült Államokba költözött és bárzongorista lett belőle. Apja halála után viszsza-
tért Chilébe, és átvette a családi vállalatok vezetését, amelyek között a bányák mellett már egy szeszüzem is megtalálható volt. A híres pisco, a chilei szőlőpárlat ezekben az években kezdett kilépni a világpiacra, bár a Farkas család igazi gazdagságát nem ez, hanem a Kínába irányuló, egyre növekvő vasérc-export alapozta meg.

Leonardo Farkast rövid ideig foglalkoztatta, hogy politikai pályára lép: 2008-ban bejelentette, hogy indul az elnökválasztáson, ám ettől nem sokkal később visszalépett. Ezek után a közéleti érdeklődését inkább a Teletón nevű fundraising-műsorban élte ki: az egyik jótékonyági gálaesten hatszázmillió forintnak megfelelő chilei pesót ajánlott fel fogyatékos gyerekeknek. Egy másik alkalommal csaknem százmillió forintnyi pesóból renováltatta Pablo Neruda költő egykori otthonát, míg a 2010-es nagy chilei földrengés károsultjainak százötven milliót utalt. Sőt, ugyanebben az évben, amikor harminchárom bányász két hónapra egy beomlott bányában rekedt, a szerencsés mentőakciót követően Farkas minden egyes bányásznak hárommillió forintnyi pesót adományozott.

Farkas azonban nem csupán egy furcsa frizurájú milliárdos, aki hatalmas összegeket szór szét, ha számára kedves ügyekről értesül. Rendszeresen ösztönzi a többi gazdag chileit is, hogy tegyenek együtt a nélkülözökért. Chile a világ egyik legegénylőtlenebb társadalma, és ritka, hogy a gazdagok önzetlenül támogatják a szegényeket. Noha a kamerák előtt végrehajtott média-filantropia nem mindenki számára szimpatikus, kevés olyan chilei üzletember van, aki annyit fordítana fontos szociális ügyekre, mint Leonardo Farkas.

Fisch Olga egy indián festményen

Adományai között gyakoriak a zsidó hithez és identitáshoz kapcsolódók: rendszeresen támogatja az Élet Menete nemzetközi alapítványt, illetve előszeretettel küld újonnan készített tóratekerceket szerte a világba, olyan zsidó közösségeknek, ahol a hitélet erősítésére van szükség. A Farkas által „vidám tóráknak” nevezett adományokból jutott már Johannesburgba, Balira, Szerbiába és Új-Zélandra is.¹⁶

JEGYZETEK

- 1 https://en.wikipedia.org/wiki/History_of_the_Jews_in_Suriname
- 2 [https://en.wikipedia.org/wiki/Pom_\(dish\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Pom_(dish))
- 3 https://en.wikipedia.org/wiki/Alhambra_Dreece
- 4 <https://www.nature.com/articles/s41467-018-07748-z>
- 5 <https://www.americasquarterly.org/content/cuba-chile-journey-through-jewish-latin-america>
- 6 https://www.bbc.com/mundo/noticias/2015/06/150612_sefardies_judios_espana_e_xpulsion_nacionalidad_amv
- 7 https://books.google.hu/books/about/The_Seventh_Heaven.html?id=DmGxDwAAQBAJ&tr_eDir_esc=y
- 8 https://books.google.hu/books/about/Frida_Vater.html?id=R49IAAAACAAJ&tr_eDir_esc=y

- 9 <https://www.thejc.com/culture/features/making-herself-up-was-frida-kahlo-jewish-1.465240>
- 10 https://www.oliberal.com.ar/noticia/521836/mejores-imagenes-primera-noche-corso-municipal-2020?utm_campaign=ScrollInfinitoDesktop&utm_medium=scroll&utm_source=nota
- 11 <http://www.fundacionbiro.org.ar/que-hacemos.php>
- 12 <https://www.infobae.com/sociedad/2019/05/19/la-increible-vida-de-ladislao-biro-en-el-recuerdo-de-su-hija-como-invento-la-birome-y-vino-a-la-argentina-para-convertirla-en-un-exito/>
- 13 <http://www.diccionariobiograficoecuador.com/tomos/tomo12/f2.htm?cfchljschltk=33ffedf205149f75d24ccfa38c46c24d256234c-1582995318-0-AajX10MgMs3ZRXLXzrDP5gnBplrYcqTfTduPDSItYD9uWekWqNDatYmDwGmg2yu-57EzQu-gnumcE1SealtF3Gd46GfXOfAy1Ge8GlbF8yE20lylqd5XsB49K2mBSftJh6VikkOZujHWqMgOV1U0z6arDwfHXGc6ow7qkeB3JuY2I-zs0icOBQhc4y3GsvkVj20-dgwlSuU3cYAJE6t7GlfXeQEbrRrPELqAGqm7evPULI-EvHakNRqGnW13Uga0WVIRfG9TnvsRfuNywRRMaRzlwow074Vkp3kzisu>
- 14 <http://documentacion.cidap.gob.ec:8080/bitstream/cidap/1266/1/Olga%20Fish%20C%20casant%20de1%20arte%20de%20pintar%20en%20Tigua.pdf>
- 15 https://es.wikipedia.org/wiki/Leonardo_Farkas
- 16 https://www.chabad.org/news/article_cdo/aid/2518056/jewish/Seven-Torahs-to-Six-Continents-Thanks-to-One-Chilean-Businessman.htm

Zelei Dávid

TRÓPUSI ZSINAGÓGÁK

Tájkép a latin-amerikai zsidó irodalomról

Alberto
Gerchunoff

Ha az ember Európára, aztán Latin-Amerikára gondol, ellentmondásos kép bontakozik ki előtte. Ha pusztán földrajzi ismeretire hagyatkozik, a 95%-ban spanyolul és portugálul beszélő „katolikus kontinens” masszív, homogén tömbnek tűnik a Brazíliai területére ötven országot és számos nyelvcsaládot becsúfoló Európához képest – mégis, a *Pantaleón és a hölgyvendégek* olvasta nélkül is százszor hamarabb jut eszünkbe a kupleráj szó Latin-Amerikáról, mint Európáról.

Latin-Amerika – Kelet-Európához hasonlóan – tudatában van önnön kuplerájságának, de ravaszul nem tagadja, hanem erénnyé emeli azt: nem az enervált búskomorságon nevelt kicsi és savanyú magyar narancs logikáját követi („ez adatott, bírjuk ki valahogy”), hanem a latino házibiliét, ahol a nagy kavargásban olyan elemek is kapcsolatba kerülhetnek egymással, melyek homogénebb, rendezettebb társadalmakban nemigen. Elég elolvasnunk

Octavio Paz Malinche-esszéjét („Los hijos de La Malinche”), hogy rájövünk: a hódító Cortés és nahua tolmácsszeretője, Malinche nászából megszületett mexikói nemzet egyszerre foglalja magában a hódítót és a meghódítottat, az őslakost és a bevándorlót, az árulót és a hídembert, ezeket a tragédia árán született, egymással összeegyeztethetetlen, mégis egymást kiegészítő identitáselemeket pedig akár gazdagságként is lehet értelmezni. Oswald Andrade 1928-as Kannibál Kiáltványában („Manifiesto Antropófago”) világosan fogalmaz: a színvonalas önkifejezéshez magunkévá kell tenni, el kell fogyasztani a másikat annak kultúrájával, világszemléletével együtt, mert „csak a kannibalizmus egyesít minket”.

Ilyesmik forogtak a fejemben, miután átfutottam néhány latin-amerikai zsidó irodalmi antológiát és lexikont. A többhullámos kényszermigráció milliányi alakzata egészen gazdag, sokszínű és sokhangú zsidó kultúrát hozott létre, mely épp úgy magában foglalja az írásm címéül szolgáló zsidó novellagyűjtemény (*Tropical Synagogues: Stories by Jewish-Latin American Writers*) szerkesztőjét, a Don Quijote első fejezetét *spanglishre* fordító Ilan Stavanst, mint a ladinóul is alkotó, bolgár szefárd családból Mexikóba származó költőt, Myriam Mosconát. Pedig e gazdagság mögött sokszor traumatikus történetek rejlenek.

Ilyen Clarice Lispectoré, aki azután született meg Podóliában, hogy anyját az orosz polgárháború idején egy pogromlovag megfertőzte szifilisszel, vagy Angelina Muñiz-Hubermané, aki a spanyol polgárháború elől menekülő szülők gyermekeként Franciaországban látta meg a napvilágot, hogy aztán a náci csapatok továbbűzzék Kubába majd Mexikóba.

Huszedik századi történetek ezek, mert a latin-amerikai zsidó irodalom története – a tömeges migrációval párhuzamosan – ekkor veszi kezdetét. Ez nem azt jelenti, hogy ezelőtt ne létezett volna zsidó történelem és zsidók által írt irodalom a szubkontinensen:

már Kolumbusz első amerikai útját is legalább hat, név szerint ismert zsidó kísérte

(nem utolsósorban azért, mert a Katolikus Királyok ediktuma a zsidóság kiűzéséről néhány nappal a vitorlabontás előtt lépett hatályba), vagyis az európai és zsidó jelenlét egyidős Latin-Amerikában. Mégis, az olyan esetek, mint a gyarmati Latin-Amerika zsidó világát először megjelenítő, később judaizálásért az Inkvizíció által elítélt Luis de Carvajal y de la Cueva (1539-91), vagy a 19. századi latin-amerikai romantika csúcsteljesítményét, a *Mariát* megalkotó kolumbiai Jorge Isaacsé (akinek regényéből aligha én tanulmánytam meg egyedül a spanyol „zokogni” igét mindörökre) páratlanok maradtak a maguk korában – miközben persze a zsidó alakját esztétikai okokból vagy antiszemitizmusát propagálandó, számos nem-zsidó szerző tollára vette. Talán nem árt közülük kontrasztba állítani az Argentin Nemzeti Könyvtár két egymást követő igazgatóját, a Hugo Wast álneven *Cion bölcseinek jegyzőkönyveit* megidéző Gustavo Adolfo Martínez Zuviriát (aki 1931 és '55 közt töltötte be a posztot) és a tiszteletbeli zsidó íróként számon tartott Jorge Luis Borgest (1955-1973) – kettejükét manapság egészen más polcon tartja az irodalomtörténet.

Akárhogy is, abban nincs igazán vita szakmai körökben, hogy a latin-amerikai zsidó irodalom az argentin függetlenség centenáriuma, 1910-ben veszi kezdetét Alberto Gerchunoff *Zsidó gauchók* („Los gauchos judíos”) című novellafüzérével (melyből részleteket olvashatnak lapunk-

ban). Gerchunoff a legendás modernista költő, Leopoldo Lugones tanácsára írta meg kifejezetten zsidó szempontú integráció-történetét, mely személyes élményekből táplálkozott: 1889-ben öt évesen maga is az elsők között érkezett a kamenyec-podolszki zsidó telepések által alapított, nevét a filantróp milliommostól, Moritz von Hirschtől kölcsönző Moisesville-be. A *Zsidó gauchók* az akkoriban alakuló Hirsch-telepek mindennapjait világítja meg, melyet a franciás műveltségű Buenos Aires-i értelmiség hírből sem igen ismert: Dél-Amerika Párizsában (ahogy a századfordulón nevezték) a kisebbségi narratívák annak ellenére sem igazán nyertek igazán polgárjogot, hogy az ország vezető intellektusai, elsősorban észak-amerikai ihletésre, abszolút bevándorlás pártiak voltak. Juan Bautista Alberdi szállóigévé vált 1852-es kijelentése („a kormányzás betelepítés”) a kontinens számos országában vált krédóvá: lényege a nem-európai (őshonos) kisebbségek és európai bevándorlók arányszámainak utóbbi felé való elmozdítása volt. Mai szemmel nézve hihetetlen, de az 1910-es években Argentína a világ tíz legnagyobb gazdasága közt volt, egy főre eső GDP-ben többek közt korábbi anyaországát, Spanyolországot is leelőzve – nem csoda, hogy Gerchunoff narrátora annak ellenére is Ciont látja befogadó országában, hogy, amint az „Az ellopott ló története” című novella mutatja, itt is a zsidókat találják meg elsőként, ha valakinek eltűnik a lova.

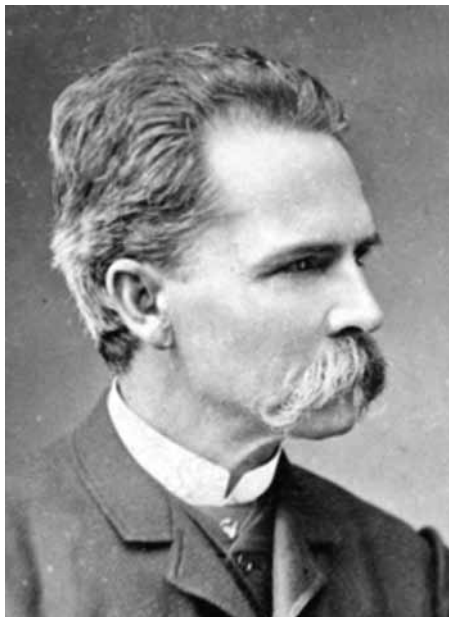
Gerchunoff az első latin-amerikai író volt, aki kifejezetten zsidó témájú írással bekerült a kánonba, az őt követő generációkból pedig immár többen igyekeztek belépni az általaésre nyitott ajtón – akár vele szögesen ellentétes képet festve a latin-amerikai zsidóság helyzetéről, mint a nemrégiben elhunyt, lengyel származású Mario Szichman tette azt négyrészes Pechof-ságájában.

Darrell B. Lockhart három generációt különít el a latin-amerikai zsidó irodalomban: a bevándorlást közvetlenül átélő első nemzedék fő ellentmondása az identitás megör-

Zsidó gauchók – jelenet a regényből készült filmből (1975)

Alicia Steimberg (Forrás: Wikipedia)

Jorge Isaacs
(Forrás: Wikimedia
Commons)

zése és a hézagmentes beilleszkedés között feszül (ennek lehetlenségét a már-még tökéletlenül beszélt nyelvek keveredése jelzi), gyakran előfordul elemei pedig az idegenségérzet, az óhaza iránti nosztalgia, és a nehézkos társadalmi-anyagi megkapaszkodás. A második, már az új hazában szocializálódó nemzedék már érthető módon közvetettebben kötődik az óhazához, erősebben ágyazódik az újba, ez pedig egészen más attitűdöt eredményez a kívülállósággal vagy másodrendűséggel kapcsolatban: a beilleszkedés kényszere helyett az egyenlőség kivívása, a kirekesztéssel való szembezállás

lesz a cél. Míg a pogromok elől menekülő első generáció csupán zavartalan láthatatlanságra vágyott, a második a többiekével egyenrangú helyet követel magának a társadalomban: zavarják a duális elkötelezettség olyasfajta kényszerei, mint amiről Saul Sosnowski számol be egy tanulmányában, elmesélve, hogy az ötvenes-hatvanas években a zsidó középiskolásokat az inspektorok látogatására felkészülve olyan kérdésekkel vizsgáztatták, hogy

„Ha háború törne ki Argentína és Izrael között, melyik oldalon harcolnál?”

A harmadik és negyedik, javarészt már asszimilálódott, szekularizálódott generációk aztán sokszor visszatálnak a zsidó ősök történeteikhez: így érünk körbe, ha Gerchunoff után mondjuk a valamelyest nálunk is ismert Andrés Neuman *Volt egyszer egy Argentína* („Una vez Argentina”) című regényét olvassuk, megtudván, hogyan érkeztek Neuman felmenői (nagyjából Gerchunoffékkal egy időben) Oroszországból Argentínába – csak immár egészen más perspektívából. Ha tehát az első generáció számára a zsidóság sors, a második számára harc, e harmadik hullám számára leginkább hagyomány. Nem egészen véletlen, hogy az utóbbi évtizedekben kifejezetten divatosak lettek a zsidó tematikájú történelmi regények: az e számban szereplő mexikói Angelina Muñoz-Huberman 16. századi karibi zsidó kalózkáról (!) szóló novelláját 2018-ban bővítette regénnyé, de a brazil Moacyr Scilartól a venezuelai Alicia Freilich Segalig sokan foglalkoznak az Inkvizícióval, üldöztetéssel és száműzetéssel is – rendszerint áthallásban a jelennel.

De mi a helyzet a holokauszttal? Történelmi ismereteinkből tudható, hogy a latin-amerikai szubkontinens csaknem teljesen kimaradt a második világháborúból – ez azonban

nem jelenti azt, hogy a háború alatti és utáni bevándorlás miatt ne lenne latin-amerikai emlékezete – még ha annak kulturális lenyomata az európaihoz nem is mérhető. Legkiemelkedőbb képviselője, a kalandos életutat bejáró Simja Sneh a második világháborút Lengyelországból a Szovjetunióba szökve a sztalinói szénbányákban, a Vörös Hadsereg kötelékében Belső-Ázsiában, majd a Brit Hadsereg zsidó brigádjába kerülve Európa különböző országaiban szolgálta végig, hogy aztán a háború után Argentínába emigráljon; a kilencvenes években két terrorista merényletet is túlélte, hogy aztán 1999-ben, 90 évesen érje a halál.

A legmeggrázóbb és leginkább latin-amerikai Soá-történetet

mégsem tőle, hanem a kolumbiai Juan Gabriel Vásquez-től olvastam a magyarul is elérhető *Informátorok*ban: mikor Eduardo Santos elnök 1941-ben roosevelti nyomásra parancsba adta a náciszimpatizánsok, majd a közhangulat radikalizálódása után minden, kicsit is gyanús német elem begyűjtését, a származásuk miatt ezer veszélyen át Kolumbiába menekülő zsidóknak ezúttal *németességük miatt* kellett évekig egy hotelben raboskodniuk – létezik tehát az a balsors, ami több ezer kilométeren keresztül üldöz, és sosem adja fel.

Mindaddig kevés női hangot említettem e felsorolásban, pedig a '70-es évek óta virágzik a zsidó női irodalom is a kontinensen: a mindig erős argentin felhozatalon (Ana María Shua, Alicia Steimberg) és a mostanság Amerikán keresztül hozzánk is eljutó, zsidó témákat alig érintő Clarice Lispectoron túl (akiről Csáki Márton írt pazar esszét a Szombatba, 2019. február) kiemelkedő a mexikói (Sabina Berman, Margo Glanz, Myriam Moscona) és a chilei (Marjorie Agosin, Sonia Guralnik, Cynthia Rimsky, és az egy novella erejéig magyarul is olvasható, háborzongató Andrea Jeftanovic) mezőny is.

Az utóbbi évtizedek ugyanakkor a gender, test és szexualitás eladdig tabunak számító témáit is beemelték a latin-amerikai zsidó irodalomba, mi több, megjelentek az első zsidó *queer* szövegek is. Az első homoszexualitását nyíltan vállaló latin-amerikai zsidó szerző a venezuelai Isaac Chorcón volt, akinek *Tengeri madár szárazföldön* („Pájaro de mar por tierra”) és *Tűz esetén betörni!* („Rómpase en caso de incendio”) című regényei úttörőek voltak a szubkontinens *gay* irodalmában, a mexikói Sara Levi Calderón *Két nő* („Dos mujeres”) című regénye pedig az első leszbikus zsidó regény volt kontinens szerte.

Míndez azt mutatja, hogy bár a latin-amerikai zsidó irodalomnak történelmi okokból mások a csapásirányai és súlypontjai, mint az európai vagy észak-amerikai zsidó irodalmaknak, kérdései nagyon is hasonlóak más kisebbségi irodalmakhoz, válaszai és értelmezései pedig generációról-generációra változnak. S ez alighanem így van jól.

Nora Glickmannak

Nem akármilyen dolog híres kalózok szakácsának lenni. Olyan kalózokénak, akik megjárták majdnem az összes tengert, mindig sikert arattak, temérdek zsákmányt szereztek, és még a szárazföldön is érvényesülni tudtak. Volt merszüik hozzá, hogy kémelek, nagyhatalmú királyok közvetítői, hírvivők, diplomaták, írók legyenek. Haditerveket szőttek, mezőgazdasági telepeket alapítottak és új iparágakat fejlesztettek ki, majd pedig – hab a tortán – visszavonultuk után a vígan éltek a bevételeikből, és közösségük tiszteletben álló tagjaivá váltak.

Hozzá kell tennünk, hogy ezek a kalózok nem akármilyen kalózok voltak. Nem katolikusok, nem protestánsok, nem muszlimok, hanem zsidók, én pedig nem akármilyen szakács voltam, hanem a legmagasabb szintű gasztronómiák, a kipróbált és izletes receptek avatott szakértője, a legkülönlegesebb és legismeretlenebb ízek döbbenetes újtató érzékkel megáldott mestere, egyszerűen egy kifinomult inyenc, és ami még fontosabb, kóser szakács.

Ilyen tulajdonságok birtokában fogok most hozzá, hogy elmeséljem a *várákozók*, vagyis a Karib-tenger zsidó kalózáinak történetét. Hogy kik is vagyunk mi, várákozók? Azok az erőszakkal áttértett szefárd zsidók, akik a Szent Inkvizíció elől menekülve a frissen felfedezett földrészen leltünk új munkalehetőségekre. Cukornádat, kávé, kakaót, dohánnyt, kukoricát, és burgonyát termesztettünk, és bányákat tártunk fel.

Idáig minden nagyon jól ment, azonban a kereskedelem felvirágzásával kirekesztettek minket, Spanyolország és Portugália királyai pedig a gyűlöletes Inkvizíciót bízták meg zaklatásunkkal, kifosztásunkkal és megölésünkkel. Mi, várákozók, nem voltunk se félnékek, se lusták, új helyeket kerestünk, ahol menedéket lelhetünk, és a minket üldözni nem kívánó protestáns államokhoz fordultunk védelemért. Hollandia és Anglia lehetővé tették letelepedésünket, és támogattak minket, főként, mivel harcot vívtak a katolikusok ellen.

Így történt, hogy sok közülünk való tapasztalt tengerész és térképész, valamint én, a nagy szakács, éppolyan Karib-tengeri kalózzokká lettünk, mint az angolok: spanyol hajókat támadtunk meg, és elragadtuk tőlük a rakományukat. Így harcoltunk a pusztító Inkvizíció ellen.

Ennek tudható be, hogy a keresztényektől való megkülönböztetés végett várákozónak kezdtük nevezni magunkat, hogy burkoltan tudomásra hozzuk Messiásváró, zsidó önazonosságunkat. Meg kell mondanom, nagy megtisztelés volt számomra ilyen bátor emberek ételét készíteni. Főleg azt élveztem, amikor a Palache fivérek kapitánysága alatt szálltam hajóra, valamint azt, hogy minden egyes portyánkkal egyre csak fejlődött konyhaművészi tehetségem. Szeretném felidézni most egyik ilyen portyánkat.

Épp a *Tréfacsináló* nevű hajón dolgoztam. Mikor két ha-

Angelina Muñiz-Huberman

KALÓZOK KÓSER SZAKÁCSA

talmas spanyol gálya került a látóterünkbe, hajónk teljes sebességgel feléjük indult, és orrával a két hispán bárka közé hatolt, lehetetlenné téve számukra bármiféle hadmozdulatot. Két oldaláról ágyútűz alá vette őket, majd ugyanolyan gyorsasággal tovasiklott és köddé vált.

Ekkor történt, hogy hadihajónk, az *Eszter királyné* kihasználta a spanyol gályák zavarodottságát, és megtámadta őket. Igazi királynóként érvényesítette akaratát, és már a sülyedés szélére taszította őket, mikor hozzáfogott a megcsáklázáshoz. Féktelen harag tombolt a legénységben, jobbra-balra csapó, csillogó kardjaik nem hagytak nyugtot az ellenségnek.

Rövid idő alatt legyőzték a spanyolokat, akik képtelenek voltak összeszedni magukat azok után, ami a szemük előtt zajlott. Hamar a hajófenékbe vetve, fegyvertelenül találták magukat.

A kalózok tökéletes rendben ürítették ki a hajókat. Aranypénzből, drágakövekből, ezüstrudakból és különféle nemesfémekből álló gazdag hadizsákmányt vittek magukkal. Rendkívül eredményes napot tudhattak a magukénak; veszteségeket nem szenvedtek. Felgyújtották a hajókat, és feszes vitorlával álltak tovább, hogy a *Tréfacsináló*hoz csatlakozva biztos kikötő felé vegyék az irányt. Mindeközben jutott időm rá, hogy izletes kóser lakomát készítssek tiszteletükre, győzelmeink megünneplésének kedvenc módja ugyanis a fényűző vacsora volt.

A tenger ragyogott azon a délutáni órán. A visszatüköröző nap vakított, engem pedig, bár már rég hozzászokhattam volna, újra és újra döbbenettel töltött el a tengeri utak titokzatossága, mely sosem hagy nyomot, akárhányszor is járjuk meg ugyanazt az irányt. Ám a tenger, még ha ismétlődik is, mindig tartogat meglepetéseket, és mintha elérhetetlen lelke lenne. Főként akkor, ha úgy dönt, megbünteti az elővigyázatlanokat.

Mivel a tenger istenének nincs oltára, nem tudni, milyen áldozati ajándékokra lenne szüksége, mert sem az emberélet, sem az elsüllyedt hajók nem elégítik ki. Alaktalan-

sága megfoghatatlanná teszi, és hiábavaló énekelni hozzá, mert megvet bármifajta hízelgést. Ő lehet a valódi isten az istenek között. Az egyetlen. Kezdet és vég nélküli. Érzelmektől és eszméktől mentes. Tökéletes a részvétlenségében.

A tenger azonban hasznomra volt, mert ringatózása egyedülálló ritmust nyújtott a főzéshez. Így hát a lakoma elsőrangúra sikeredett és mindenki elégedett volt.

A *Tréfacsináló* és az *Eszter királyné* Port Royal felé vették az irányt. Az időjárás kedvező volt, és hamar látómezőnkbe került a kikötő. A legénység tagjai pihenésre és zsoldra sóvárogva várták a megérkezést. A nős emberek asszonyaikhoz mentek, a nőtlenek a kikötői lányokhoz, akik készen álltak fogadásukra. Az átélt félelmet és veszélyt, a halál közelségét a test örömeibe akarták fojtani. Mindent egybeolvasztani. Majd aludni, mint a szentek, a szentség leghalványabb jele nélkül. Hagyni, hogy a fáradtság kimerítse testüket, elernyessze izmaikat, és behatolni az álom mindent eltörölő és feledtető birodalmába.

Az ehhez hasonló portyák után kedvemre volt a pihenés, a csaták és az elkészített étkek feledése. Olyankor rejtőzködő tevékenységnek, a hallgatás tudományának adtam át magam, hisz ki is törődik egy szakáccsal, ha elmúlt az étkezés ideje? Így váltam észrevétlenné, és senki sem figyelt arra, hogy mit hallok meg konyhaművészi feladataim végzése közben. Birodalmam, a konyha sokszor összekülvők és kényes döntéseket hozó személyek találkahegye lett, olyanoké, akik nem akarták, hogy a többiek gyanakodjanak rájuk. Miért is menne bárki a konyhába, azon kívül, hogy megtudja, milyen fogás lesz aznap, vagy hogy készíttessen valamit? Egyik-másik tábor összeesküvői azonban az én királyságomban adtak találkát egymásnak, és nem törődtek velem, mert azt hitték, feladatomból kizárólag az étel elkészítésére összpontosul.

Az ételre és az italtra való összpontosítás kiemelkedő fontossággal bír. A legénységnek és a tiszteknek szánt hús – legyen az hal vagy szárnyas –, zöltség és gyümölcs mennyiségének kiszámítása csakugyan egész embert kívánó feladat. Aztán ott van a döntéshozatal is: hogyan készítem el, hogyan ízesítem és fűszerezem őket.

De a legfőbb mégis a rituális étrend szabályainak követése. A tisztátalan élelmiszerek kiselejtezése, a tökéletes állapotban lévő húsok kiválogatása, a tejtermékekkel való keveredésük kiküszöbölése, a speciális trükkök az edények és fedők elkülönített használatára, aztán tükölyre fejlesztett megtisztítása a dézsákban.

Így töltöttem időmet, de a hallásom olyan kifejezett volt, hogy képes voltam egyszerre több beszélgetésre is figyelni. Ráadásul, jó szakács lévén, nem csak a receptek kiöltésének, de a titkok megtartásának és mesélésnek is függője voltam. Mint megannyi író, történeteket főztem, bár néhányszor annyira elkalandoztam, hogy megfeledkeztem a főzésről és odaégték az ételek. Még az is meg-megtörtént, hogy a kifutott a víz, és megpörkölődtek az edények. Olyankor különönc neveket eszeltem ki a fogásoknak, mint "titokzatos füstben sült csirkemell", "articsókakrém jól be-

gyűjtött kemence módra", vagy "kerti zöltségek a Kabballa tüzeiben"; az asztaltársaság pedig csodájára járt az új ízeknek és illatoknak. Arra a következtetésre jutottam, hogy minél borzalmasabb az étel, az éhes emberek annál nagyobb gyönyörűséget lelnek benne. Így tehát törekedtem rá, hogy minél később kerüljön sor az étkezésekre, hogy az üres gyomrok bármivel megelégedjenek, jóllakottságukkal pedig kritikai érzékük is csökkenjen.

Más napokon ihletett formába kerültem és minden tökéletesen sikerült. Néha megesett, hogy a katasztrofális fogásaimhoz szokott asztaltársaság elvesztette ízérékét és azt se tudta, mit várjon tőlem.

Valójában a konyha csak ürügy volt, én írni szerettem, és még csak nem is recepteket, kiagyaltam hát, hogy mindig magamnál tartok egy kis füzetet, amibe lejegyzem az emberi nem különös hóbortjait. Ez volt az én másik titkos tevékenységem.

Ráadásul egy kalózhajó jó hely arra, hogy értesüljünk minden politikai cselvetésről. Kész tanulmány uralkodásról és hatalomról, hierarchiáról és érdekekről. Egy miniatűr ország. Ahol kapitány parancsol, ott a tengerésznek hallgass a neve. Ahol viszont a szakács parancsol, ott nem parancsol senki más. Úgy tartják, hogy a főzés művészet és titok is egyben. És persze veszélyforrás is, hisz meg lehet mérgezni az asztaltársaságot, vagy valami szörnyű anyagból készült fogást tenni eléjük, s később elmondani, mi volt az ételben. Mint az egyik híres Shakespeare-tragédiában (mikor Londonban éltem, láttam néhány darabot a Globe Színházban), ahol egy anyának a saját fiát találják fel. Ezt az ötletet én javasoltam a szerzőnek.

Nem vagyok hát híján a témáknak és a gondolkoznivalónak sem. Többek között a várakozókon gondolkodtam. Várakozók, várakozók, miért kell mindig várni? Miért a várakozás minden emberi tett ösztönzője? Olyan, mint a szél a vitorlának? Várni kell, hogy fújjon, és akkor gyorsabban jutunk előre, gyorsabban érünk révbe. Mikor elindulunk a kikötőből, arra várunk, hogy célba érjünk, aztán pedig arra, hogy visszatérjünk. Az indulás és az érkezés pontja felcserélődik, de az útvonal ugyanaz marad.

Várni a nappalt és az éjszakát, egyiket a másik, másikat az egyik után. Virradjon. Esteledjen. Múljon az idő. Más szóval, jöjjön a halál. És hogy elkerüljük, eszünk. Ez az én sorsom, enni adni, hogy a várakozást tápláljam. Írni a kis füzetembe, hogy megfeledkezzek az időről. Az írás az egyetlen módja, hogy az idő ne rohanjon el. Az írás a fiatalság forrása.

De most félbe kell szakítanom gondolataimat. A Palache fivérek hívnak, hogy megbízzanak egy nagy rakomány élelmiszer megvásárlásával, mert két nap múlva újra elindulunk, egy kém ugyanis arról jelentett, hogy gazdag kincsekkel teli spanyol gályaflootta jár már a közelünkben.

Itt szakítom félbe kis füzetembe írt feljegyzéseimet, és azonnal indulok a piacra. Holnap is nap lesz, és tovább gondozhatom titkos írói tehetségemet.

Boda Benjamin Gábor fordítása

Ahol a szakács parancsol, ott nem parancsol senki más.

Alberto Gerchunoff

A ZSIDÓ, GAUCHÓK

Genezis

Az örökké hólepte, nyomorúságos Tulcsinban, a dicső rabbik és évszázados zsinagógák városában minden Amerikából érkező hír ábránddal töltötte meg a zsidók lelkét. Ha idegen rabbi prédikált a templomban, vagy ha valamely odesszai napilap távirati rovatában az Újvilág messzi földjéről esett szó, az izraeliták a legtekintélyesebb szomszéd házában gyűltek össze, hogy talmudi súllyal vitassák meg a kivándorlás terveit.

Jacobo emlékezett ezekre az összejövetelekre. Abban az időben történt, amikor megszorodtak a rendkívüli törvények a szent orosz birodalomban. A kozákok pikái régi zsinagógákat pusztítottak el, a Németföldről hozott öreg tabernákulumokat pedig, a sokat látott, fenséges és nemes tabernákulumokat, melyek tetején Salamon pecsétje ragyogott, csendőrök kocsiján hurcolták végig az utcákon. Jacobo nem felejtette el. Felidézte a rabbik szavait, az asszonyok sírását, mikor a kozákok abban a nagy zsinagógában égették el a szent könyveket, melyet még nagyszüleik adományoztak a városnak. Az egész nép feketébe öltözött. Gyászba borultak a pálmalevelek, melyekkel a tavaszt ünnepezték volna, gyászt öltöttek a nők és a gyermekek, a vének pedig negyven napon és negyven éjen át böjtöltek. Ekkor történt, hogy a Dájen, Jehuda Anakroi rabbi Párizsba utazott, hogy megegyezzen Hirsch báró embereivel az argentinai zsidó telepek megszervezéséről. Mikor visszatért, összegyűltek a zsidók, az öreg tudós pedig bejelentette nekik a jó hírt:

– Hirsch báró úr, az Isten megáldja, megígérte, hogy megment minket, Zadock-Kahn rabbi, a társam pedig eligazítja őt szándékaiban.

Majd a Dájen, azzal az ékesszólással, melyet zsinagógai eszmecserék palléroztak, nagyszerű jövőt festett le az üldözött nép számára. Elfogódott hangja úgy remegett, mint amikor a templomban az Ígéret Földjéről beszélt. Az iratok forgatásától göcsörtös, száraz kezével sűrű szakállát tépdeste. Kicsi, étellel teli szeméit prófétai fény lelkesítette.

– Meglátjátok, meglátjátok! Olyan föld az, ahol min-

denki dolgoz, és ahol a keresztény nem gyűlöl majd minket, mert más ott az égbolt is, lelkükben pedig a könyörület és az igazság lakozik.

Jehuda Anakroi rabbi szavai békével töltötték meg a szomorúak lelkét. A magas ablakokon át beáradó éjszaka meszeszerű fénybe vonta a sovány, nyomorult hallgatóság tagjait. Az eksztázisba merülő izraeliták áment dadogtak.

Szombat esténként Jacobo házában gyűltek össze Tulcsin legtisztéletreméltóbb zsidói. Vallási kérdésekről beszélgettek, a Dájen pedig válogatott érvekkel világította meg az emlékezetes vitákban felmerülő nehéz részleteket. Jó ismerője volt a talmudi tudásnak, a törvényeknek, és a Kabbala legrejtettebb titkainak. Így hát mindazon eszmefuttatások, melyeket azon a bensőséges helyen mondott el, olyan prédikációvá váltak, melyek helyet kaphattak volna azokban az ősi héber nyelven írott vastag kötetekben, melyek megtöltötték jeruzsálemi könyvtára fapolcát.

Egy alkalommal Tolmo rabbi Spanyolországot magasztalta. Kiemelte jótékony éghajlatát és sóhajtozva emlékezett meg arról az időről, amikor Izrael népe spanyol földön élt.

– Spanyolország lenne számunkra a legvágyottabb föld – mondta – ha nem sújtaná a zsinagóga átka.

A Dájen felháborodott mozdulatot tett, és héber nyelven fakadt ki:

– Süllyedjék el és váljon porrá! Én sosem tudtam úgy felidézni a Spanyolország nevet – mondta – hogy ne töltötte volna meg a harag vérrel a szememet, és gyűlölettel a lelkemet! Bárcsak az lenne Isten akarata, hogy igazságos büntetéseként örökkön égő máglyává változtatná, amiért megkínozta testvéreinket és megégettette papjainkat! Spanyolországban történt, hogy a zsidók felhagytak a föld művelésével és állataik tenyésztésével. Ne feledje, kedves rabbim, ami a Zeráimban, a Talmud első könyvében mondatik a vidéki életről: az az egyetlen egészséges és Isten kegyelméhez méltó élet. Ezért, amikor Zadock-Kahn rabbi bejelentette nekem az Argentinába való kivándorlást, örömben elfeledtem

A Talmud első könyvében mondatik a vidéki életről: az az egyetlen egészséges és Isten kegyelméhez méltó élet

a Jeruzsálembé való visszatérést, és Jehuda Halevi szavai jutottak az eszembe: Cion ott van, ahol a vidámság és a béke uralkodik. Mindannyian Argentínába megyünk és újra a földet fogjuk művelni, újra a nyájainkat fogjuk vigyázni, és a Magasságos áldása lesz rajtunk. Emlékezzetek a jó könyv szavaira: „Csak azoknak a lelke tiszta, és csak azok méltók a Paradicsom örökkévalóságára, akik saját jószágaikból és termésükből élnek.” Ha újra így fogunk élni, akkor korábbi létformánkhoz térünk vissza. Bárcsak azt a földet csókolhatnám öregemberként, és bárcsak ege alatt áldhatnám meg gyermekeim gyermekeit!

Így beszélt Jehuda Anakroi rabbi, azon nagy rabbik utolsó képviselője, akik nagy tudással rendelkeztek a spanyolországi és portugáliai közösségekről. Ahogy szavait itt megismétlem, nevében is megcsókolom a földet, amely békét és vidámságot ad, és miképp a zsidók, akik őt hallgatták, én is áment rebegek.

A himnusz

Az első időkben történt a telepeken. Az Entre Ríos-i zsidók nem ismerték jól a területet, az ország szokásairól alkotott képük pedig szélsőségesen zavaros volt. Csodáltak és félték a gauchót, életét a hősiesség és a barbárság ködös legendájával vonták körbe. Veszélyesnek és lobbanékonyak hitték. A véres történetek és az új földművesek által rosszul értelmezett bátorság egyaránt hozzájárultak ahhoz a képhez, amit az ország lakójáról alkottak. Egy lengyel vagy besszarábiai zsidó számára a gaucho maga volt a romantikus, vad és lovagias bandita, egy igazi Schummer-hős, akinek kalandjait a műhelyből hazatérő odesszai munkáslányok és a telepek földműveslányai egyaránt olvasták.

Így hát a zsinagógában, amely egyik-másik rajili birtokon működött, fiatalok és idősek mind Argentínával kapcsolatos dolgokról beszélgettek. Még nem csillapodott a szabad élet felett érzett lelkesedés, amelyről a keserű oroszországi napok alatt álmodoztak. Lázás szeretet töltötte el lelküket a még mindig ismeretlen föld iránt. A rajili határban az ekék vidáman szántották a földet, az egyszerű földművesek szívében pedig nem hunyt ki a mindenkét átható remény. Szombat délelőttönként és naplementekor a zsinagógával szemben, nem messze a baromfiudvartól, felidéztek a múltbéli szűkölködést, a kivonulás epizódjait, mintha a moszkvai birodalomból való elvándorlás a húsvéti estén elbeszélte bibliai menekülés lett volna.

Beszélgettek, vitatkoztak. José Haler, aki még Oroszországban teljesítette a katonai szolgálatot, fenntartotta, hogy Argentínának nincs hadserege.

A környékbeli gyermekeket imádságra tanító, hajlott korú, reszketeg és beteg Isaac Herman rabbi hevesen szembehelezkedett José véleményével.

– Nem tudsz te semmit: pap vagy – mondta neki. – Mégis, hogy gondolod, hogy Argentínának nincs hadserege?

– Bárki megértheti, Isaac rabbi. Itt a tenger az elnök, és nincs szüksége katonákra, hogy megvédje magát.

– És akiket a Domínguez állomáson láttunk?

Az idős ember kérdése úgy megzavarta Josét, hogy nem tudott kielégítő magyarázatot adni annak a Domínguezben látott őrmesternek a jelenlétére, akinek rozsdás hüvelyében nyugvó kardja nagy ijedtségére szolgált a gyerekeknek.

Egy este egy Villaguayból érkező szomszéd közelgő ünnepek hírért hozta. Díszkapukra és zászlókra lett figyelmes a városháza utcájában. Megvitatták a hírt, egy másik szomszéd pedig azt javasolta, nézzenek utána az ünnepség okának.

A telepesek egy szót sem tudtak spanyolul. A legények hamar utánozni kezdték a gauchók szokásait, de az alapvető szükségleteken túl képtelenek voltak megértetni magukat a *criollo*kkal. De mindezek ellenére is sikerült kikérdeznük Crispín Velázquez cimboráját, a paraguayi veterán marhahajcsárt, Don Gabinót. Don Gabino úgy vélekedett, hogy vagy marhák billogozásáról, vagy választásokról lehet szó. Ez kezdetben ésszerűnek is tűnt, de később elvetették a gondolatot. Végül Benito Palas, a telep biztos világosította fel a zsidókat az előkészületek céljáról. Kifejező és egyszerű módon magyarázta el a rabbinak, hogy mit is jelent május huszonötödike.

A tény aggodalommal töltötte el Rajil lakóit. Az esti összejöveteleken és a mezőgazdasági munkák szüneteiben a szomszédok csak erről a napról beszéltek. Mindenki a maga módján magyarázta az esemény jelentőségét, végül pedig megszületett a gondolat, hogy ünnepeljék meg a centenáriumot.

A kezdeményezés ahhoz az Israel Kelnerhez fűződött, aki megjárta Jeruzsálemet, hogy megszervezze a Rotschild báró által támogatott kivándorlást. A nagy tekintélynek örvendő Kelnert nyilvánosan mind a rajlili, mind a karmeli rabbi nagyra becsülte, ő pedig rendszeresen mondott beszédeket a telepek szerény ünnepélyein. Elutazott Las Moscasba, ahol Don Estanislao Benítez részletesen tájékoztatta az ügyről.

Döntés született a május huszonötödikei megemlékezésről, az ünnep megszervezésével pedig a polgármestert és a rabbit bízták meg. A *criollo* szokásait az összes legény közül Jacobo, a rabbi egyik bérese vette át a legjobban. Legszebb viseletét magára öltve, házról házra járva tájékoztatott mindenkit a zsinagógában tartandó gyűlésről. Ott megvitatták az esemény részleteit. Döntöttek róla, hogy a hazafias napon természetesen nem fognak dolgozni, a házak kapui fölé zászlót tűznek ki, és a közös mezőn gyűlnek össze, ahol Israel Kelner rabbi fog lelkesítő beszédet mondani. A megemlékezésre meghívták Bergmann urat, a telepek biztosát és intézőjét is. A

Egy lengyel
vagy
besszarábiai
zsidó számára
a gaucho
maga volt
a romantikus,
vad és lovagias
bandita

nyers modorú és szófukar német egyáltalán nem lelkesedett a májusi eseményért.

Súlyos nehézség merült fel. Senki sem ismerte az argentin zászló színeit, erre a részletre azonban túl későn lettek figyelmesek. Ennek ellenére folytatták az előkészületeket, és a nagy nap elérkezett.

Ahogy a nap felkelt, Rajil már lobogódszben állt, akár egy hajó. A nagykapuk színekben pompáztak, minden szín, még az argentin színek is jelen voltak, anélkül, hogy a lakosok tudtak volna róla. A nap lágyan ragyogta be a vidéket, fényében fűdöztetve a sárgás bokrokat és a házak fehér falait. A biztos úr elküldte kis rezesbandáját, és a telepen felhangzott a Himnusz zenéje. A muzsika örömmel töltötte el a szíveket, a zavarosan értelmezett nemzeti ünnep pedig vidámságot varázsolt az emberek lelkébe.

Férfiak és nők gyűltek össze a zsinagógában. A jeruzsálemi tunikák fehérjén ragyogott a nap, a rabbi pedig ünnepélyes imádsággal áldotta meg a Köztársaságot.

A Szent Könyvekből való felolvasás után a polgármester beszélt. Ő volt a legkevésbé művelt, de fel tudta kelteni az érdeklődést a hallgatóságban. Barna szakállát tépdő mozdulatai a zsinagógai prédikátorokat idézték.

– Emlékszem – mondta –, hogy Kisinyov városában a zsidók elleni pogrom után bezárták a zsinagógát, mert nem akartuk megáldani a cárt. Itt senki sem kényszerít minket ilyesmire. Épp ezért megáldjuk a Köztársaságot és az elnököt is.

Senki sem tudta, ki az elnök, de ez a legkevésbé sem számított.

Ezután a lakosság a mezőn gyűlt össze. Az évszak vadvirágai ott ragyogtak a Himnusz akkordjait vég nélkül ismétlő zenészek számára összetákolt pavilonon. A legények feldíszítették lovaikat, a gátépítésen dolgozó napszámosok pedig csendben gyülekeztek, hogy részt vegyenek a nyalánságokkal és süteményekkel teli ünnepségen. A boros demizson csak a biztos úr érkezésére várt.

Mikor esteledni kezdett, Don Benito Palas is megjelent kísérete és egy kibontott zászló társaságában. Kezdetét vette a megemlékezés. A biztos kiitta a boroskupát, és Israel Kelner rabbi lépett az emelvényre. Érthető szavakkal, a telepések nevében köszöntötte azt az országot „ahol nincsenek pogromok”, majd elmondta a két madárról szóló példázatot, amelyet a lakosoknak már több alkalommal is lehetőségük volt hallani.

– Volt egyszer egy vasketreche zárt rabmadár. Azt hitte, minden madár így él, míg egy nap meg nem látta, hogy egy másik a levegőben szálldos, majd megpihen a házak és a fák tetején. Onnantól kezdve a rabmadár dala szomorú lett. Addig merengett rabságában, míg megszületett benne a gondolat, hogy szétrágja a csőrével a rácsokat.

Jacobo elmagyarázta a tudományos elemzésekben kevéssé járatos Don Benito Palasnak a beszéd értelmét. A

biztos úr pedig felelet gyanánt a Himnusz strófáit kezdte szavalni. Az izraeliták nem értették. Mikor azonban a „szabadság” szóhoz ért, régi rabságuk keserősége és a származásuk miatt elszenvedett évszázados üldöztetés emléke megdobbantotta szívüket, és mindannyian, teljes szívből és teli torokból, mintha csak a zsinagógában lennének, áment kiáltottak rá.

Egy ellopott ló története

„Muno de Guevara úr volt, ki kardom ellopá, ám mondjátok azt, hogy Moisés de Sandoval úr tevé, mert zsidó, aki Isten szolgálata és törvénye ellen él. Hisz nem bűn nem igazat mondani, s a gyóntató atya nagy erénynek s jótéteménynek tartja, ha zsidó kutyákat s nem keresztény nemesurakat vádolunk.”

(Guillermo Raimundo de Moncada, Marmila gróffjának, Aitota urának levele Felipe de Montreal lovaghoz)

Karmeltől jó néhány kilométerre, északra élt kicsiny birtokán Don Brígido Cruz. Gondosan kikötözött jószágai kényelmesen elfértek a karámban. A régi rend szerint szűk kört formálva vették körül a ferde cölöpkerítést, melynek rücskös bütykein megmaradtak a dühösen kaparászó állatok szőrcomói.

Történt pedig, hogy ellopták Don Brígido Cruz egyik lovát, egy koszos sörényű, nehézkes járású, girhes gebét. A környéken csak Csámpásnak nevezett *criollo* sosem nyergelte fel őt, sőt, a cséplés után inkább bérbe adta taposónak a téglauzembe. Nos, hát, ezt a lovat lopták el.

Egy nap a lovat kereső Csámpás megjelent a telepen is. A henteshez vezető úton Jacobóba ütközött és így szólította meg:

– Mondd csak, barátom, egykomám, nem láttad a paripámat?

Jacobo nem látta, de utánanézett a nyomoknak és megígérte, hogy segítségére lesz a keresésben.

– Mégiscsak szomszédok vagyunk, komámuram!

És úgy is lett, még ugyanaznap délután gondja volt rá, hogy elmenjen Balvanerába; de senki nem tudott hírről szolgálni.

A következő héten Don Brígido ismét megjelent. Nyilvánvaló – mondta –, hogy a lovat a zsidók lopták el. Ezt jelentette ki a rabbinak is.

Abraham rabbi csendben hallgatta a gauchót, akinek hangja sűrű alkoholgőzön át jutott el a füléig. Töprengő természetéhez híven az idős rabbi sokat gondolkodott, majd meggyőző és udvarias hangnemben válaszolt, elmentmondása hevét mozdulataiba fojtva:

– Don Brígido, meg kell keresnie a lovat, a biztos úr pedig majd megbünteti a tolvajt. De biztos Ön abban, hogy Raj il-béli szomszédai lopták el?

A Csámpás Abraham rabbira nézett. A gyeplőt a nyeregpántra helyezte, és lassú mozdulatokkal dohányt so-

Hozzászokott, hogy el nem követett bűnökért felel

dort magának. Újra rátekintett apró és nyugtalan szemével, mire végül így válaszolt:

– Nézze, komám, barátom, mondom, hogy ellopták...

– Kétségtelen – válaszolta a rabbi. – A ló öreg, és biztos, hogy nem szokne el megszokott helyéről, mivel pedig eltűnt, valaki ellopta.

– Pontosan! – kiáltotta Cruz.

A szóváltást Don Estanislao Benítez szerencsés érkezése szakította félbe. Tekintélyes földije láttán a Csámpás türtöztette magát, és röviden elbeszélte az esetet. Benítez megnyugtatta, biztosította afelől, hogy jól ismeri a telepeseket, azok pedig megítélése szerint nem lennének képesek effajta cselekedetre. Minden bizonnyal valamelyik haramia hajtotta el, és San Gregoriónál, a szalmabálák környékén lehet, egyszer maga is ott lelte meg két taposó gebéjét, akiket egy bandita tulajdonított el.

A Don Brígido látszólag meggyőzve elköszönt. Miközben a dülöngélő *criollo* lassan eltávolodott, Don Estanislao a barátjához fordult:

– Nyakas egy alak ez...

Egy reggel Villaguayba idézték a rabbit, ahol a helyi politikai vezető – „a miniszter barátja” – súlyos feljelentésről számolt be neki. Don Brígido vádolta meg azzal, hogy ellopta a híres lovát.

Abraham rabbi nem lepődött meg, és elmerengett. Bárhogya is volt, egyáltalán nem furcsállotta az ügyet. A gaucho – gondolta – nem azonos az orosz paraszttal, ő viszont ugyanaz a zsidó, aki mindig is volt, a helyzet pedig épp ezért változatlan maradt. Nyoma vész egy lónak? A zsidó a tolvaj. Majd izraelita szkepticizmusával, mint aki hozzászólt, hogy el nem követett bűnökért felel, és mások hibájáért fizet, rájött, hogy e per kezdetével is évszázados hagyomány teljesül. Rámosolygott a vezetőre, és miután beleszívott tubákos szelencéjébe, azt kérdezte:

– Ismeri Ön, főnök uram, azt az íratlan törvénykönyvet, amelyet én úgy neveznék, hogy a jóra való emberek törvénykönyve?

A vezető goromba és durva hangon válaszolt, méltón ama ember tekintélyéhez, aki egyszerre hivatalnok és a választások idején a miniszter barátja.

– Nem ismerem!

– Értem, főnök uram – válaszolta a másik rezzenéstelen arccal. – Tegnapelőtt megjelent nálam a gátépítés

munkavezetője, és azt mondta, hogy Facundo, az egyik béresem ellopott tőle egy lapátot. Facundónak nincs szüksége lapátra, ráadásul becsületes legény. Tehát elküldtem a taljánt. Önnek is ugyanezt kellett volna tennie Don Brigidóval.

A sebhelyes, himlőhelyes arcú őrmester az elmaradhatatlan matét adagolta. A hivatalnok a kihallgatás jegyzőkönyvét fogalmazta. Mikor a vádlott meghallotta, hogy Cruz szerint mennyit ér a ló, eszébe jutott egy megoldás.

– Don Brígido tizenöt pesót követel...

– Így van, Don Abraham.

– Nézze, főnök úr – folytatta a rabbi. – Én elfoglalt ember vagyok. Ön azt mondja, hogy kedden vissza kell jönnöm, azonban aratás ideje van. Odaadom Önnek a tizenöt pesót, küldje el a pénzt Don Brigidónak, ezzel pedig zárjuk is le az ügyet...

Így zárult le az ügy. Mikor Don Estanislao tudomást szerzett róla, kedélyesen „csibésznek” minősítette a leggyorsabb megoldást választó Abraham rabbit. Attól a naptól kezdve viszont a helyi politikai vezető gyakran mondogatta:

– Tolvajok ezek a zsidók, de legalább azonnal be is ismerik.

Hosszútávú következményeit tán nem látta előre, de Abraham rabbi megérezte egy új korszak eljövételét, amely az argentin földben is elűteti a zsidók feletti örök ítélkezést. Salamoni bölcsessége fájdalmasan prófétai megérzést rejtett magában. A zsidó a tolvaja minden környéken eltűnt tárgynak, és ő minden elképzelhető bűntény elkövetője is, mert hosszú a szakála, nem tegezi a bérest, de együtt eszik vele a családi asztalnál, és nem küldi a konyhába a kutyával és a macskával együtt...

Mindezek ellenére szeretném hinni, hogy nem kell mindig így lennie, és a gyermekeim gyermekei a katolikus *Te deum* után majd zsidó nemzeti hősök dicséretét hallhatják a katedrális szent boltívei alatt, a Köztársaság második centenáriumán...

ReméljeteK, telepeink jó zsidói, mert a türelem épp olyan, mint a magasztos szenvedés, Jób sajnálatra méltó népének kincse és ajándéka...

Boda Benjamin Gábor fordítása

Minden bizonnyal valamelyik haramia hajtotta el

Olvassa a Szombatot interneten is!

Szombat Online

www.szombat.org

Ilan Stavans

EGY JIDDISER BÓHER MEXIKÓBAN

Tisztában vagyok vele, hogy Mexikóban jiddis iskolába járni, mint ahogy én jártam óvodától középiskoláig, anakronizmusnak tűnik. Hogy a nyavalyába él meg a *mame-loshn* (jiddis) egy annyira nem neki való helyen? Pedig a hozzám hasonló több ezer tanuló számára semmi különös nem volt az Alte Jidishe Shuléban. Magániskola volt, amit szegény zsidók építettek, nagyrészt bundisták az orosz cár által kijelölt Települési övezet falvaiból és városi központjaiból, akik új élet reményében vándoroltak ki az Újvilágba. Mexikó tárt karokkal fogadta őket, míg más országok becsukták az ajtót. Mexikó szabadságot ígért nekik. A zsidók pedig örültek a lehetőségnek.

A tananyagot két nyelven tanították, az egyik felét jiddisül, a másikat spanyolul. A felosztás egyértelmű volt: a jiddis órákon a zsidóságunkról tanultunk, a spanyolon a mexikóiségünkéről. A tanáraink számára a két identitás között nem volt ütközés, különbség vagy elágazás. Minek választani köztük, ha mindkettő lehetsz?

A tanulás akkora büszkeséget jelentett, hogy az iskolánk olyan volt, akár egy héder, hagyományos általános iskola, vagy akár egy jesiva, talmudi akadémia, csak éppen a vallást kultúra helyettesítette. Nem emlékszem, hogy valaha is az Istenben való hitről beszéltem volna az osztályban. Sőt, több osztálytársammal együtt én is elég korán agnosztikusnak vallottam magam. Nem mintha lett volna jelentősége. Mivel sok tanárunk holokauszt-túlélő volt, szerintem szimpatizáltak velünk, hiszen ők is fellázadtak egy olyan Isten ellen, aki azokban az időkben nem sokat tett a népe védelméért. Nem emlékszem, hogy az iskolában egyszer is láttam volna imádságoskönyvet. De elképzelhető, hogy tévesen ábrázolom be őket, és néhány tanárom hívő

Ilan Stavans (sz.: 1961) irodalomtudós, esszéista és fordító, Mexikóban nőtt fel, ahol egyszerre kapott oktatást jiddis és spanyol nyelven. A nyolcvanas évek közepén vándorolt be az Egyesült Államokba, jelenleg az Amherst College-ban tanít. Írt egy memoárt (*On Borrowed Words: A Memoir of Language – A kölcsönzött szavakról*, 2001), novelláskötetet (*The Disappearance – Az eltűnés*, 2007), képregényt (*El Iluminado*, 2012) és útikönyvet (*The Seventh Heaven: Travels through Jewish Latin America – A hetedik menyország: Utazások a zsidó Latin-Amerikában*, 2019). Műveit számos nyelvre lefordították, készült belőlük film, színdarab és rádiójáték. A Massachusetts állambeli Amherstben él.

volt. Mindenesetre ugyanazt kínálták nekünk, mint Mexikó nekik: szabadságot.

Emlékeim szerint a Tórát alig olvastuk az iskolában. A ritka alkalmakkor, amikor megtörtént, mindig mitikus történetek gyűjteményeként kezeltük: egy cselekmény szereplőkkel, jókkal és rosszakkal, akik állandóan úgy viselkednek, mint mi, értelmet keresnek az életben, amikor pedig nincs. Évekkel később, már felnőtt koromban, emlékszem, hogy mélységesen megdöbbentett a vallásos felhang szinte minden epizódban. Hogyhogy akkor nem vettem észre? A megérzésem azt súgja, hogy azért, mert a tanárok is ambivalens érzéssel viseltek irántuk. Tetszett nekik a történetmesélés, ezért azt hangsúlyozták. Ma hálás vagyok nekik, hogy a Bibliát nem halachikus törvénykönyvként mutatták be, hanem a kollektív emlékezet tárházaként. Ezért nem zsarnoki a hozzá fűződő viszonyom.

Összesen olyan nyolc évig tanultam jiddist az Alte Jidishe Shulében. Ez az oktatás nem csupán a nyelvi képességekkel látott el, hogy el tudjam olvasni Mendele Mojsher Szforim, Sólem Aleichem, Jichok Lejbush Perec és a Singer testvérek műveit eredetiben; arra is megtanított, hogy a kétnyelvű élet kétszeresen megélt élet.

Megtanított,
hogy a
kétnyelvű élet
kétszeresen
megélt élet

Aztán valamikor az általános iskolai éveim alatt a mexikói zsidók között korszellemváltás történt. A hetvenes években jártunk. Izrael diadalmasan került ki a jom kipur-i háborúból. Hirtelen világos lett a szülők, tanárok és adminisztrátorok előtt, hogy az iskolának nem a jiddisre, hanem a héberre kell fókuszálni. Ezért elkezdtek sliachokat (izraeli küldötteket) hozatni, akiknek az volt a feladata, hogy Hayim Nahman Bialik és Smuel Joszef Agnon nyelvére tanítsanak bennünket. Megtévesztő lenne azt állítani, hogy elkezdtek nekünk a *losn-kojdest* (szent nyelvet) tanítani, mivel ezek az izraeli pedagógusok sem a vallásban látták az örökségüket. Ettől függetlenül a változás drámai volt: a jiddis második helyre szorult, másodosztályú nyelv lett, a múlt hagyatéka egy olyan iskolában, ami azon az elvre épült, hogy a *mame-losn* tesz bennünket zsidóvá.

Nem voltam egyedül azzal, hogy kényelmetlenül érintett a dolog. Nem mintha nem szerettem volna Izraelt. Voltak ott rokonaim. Egyszer el akartam majd utazni Jeruzsálembe, hogy a saját szememmel lássam, hogyan győzték le a zsidók a sivatagot. Az viszont nem tetszett, ahogyan a jiddist lecserélték. És ez is egy lecke lett,

ugyanis megértettem, hogy a nyelv a kulturális tőke lerakata. Amint az a tőke elveszíti az értékét, a nyelv is idejétmúlt lesz.

Középiskola után terveim szerint el is utaztam a Közel-Keletre, aztán Európába és Afrikába. Még jó pár évbe telt, mire felismertem a Mexikóban kapott oktatás értékét. Mivel a jiddist az idők kiközösítették, a fejemben egy távoli helyre száműztem.

Elsősorban spanyolul kommunikáltam, aztán ehhez jött az angol, amit a nyolcvanas évek közepén tanultam meg, amikor az Egyesült Államokba emigráltam. Ma ez az arány fordítva néz ki.

Csak akkor békültem ki a jiddissal, amikor újonnan érkezett mexikói emigráns voltam New Yorkban. Elég váratlanul történt, ahogy ki lettem téve a spanyol és az angol keverékének (ma úgy nevezik: spangol) a metrón és az utcán, a tévében és a rádióban. Először kivert a víz ettől a barbár hibridtől, nem volt se füle, se farka. Az imádott spanyol nyelvemet anglicizmusok özöne mocskolta be. Tennem kéne valamit a szennyezés megállítására? Hamarosan azonban megértettem, hogy egy „új jiddis” van kialakulóban az Egyesült Államokban, ezáltal a latinok között, egy olyan kommunikációs közeg, amely vad, szüntelen kódváltáson alapul, mint ahogy annak idején a jiddis is ezt csinálta a héber meg a német meg pár szláv nyelv között.

A jiddis automatikusan újra visszanyerte a vezető szerepét a számomra. Nemcsak vissza akartam állítani a státusát magam és mások előtt, de szerettem volna tanulmányozni a történetét, az evolúcióját, hogy így mérjem le a spangol lehetőségeit.

Manapság a jiddis nélkülözhetetlen része annak, ahogyan a világot látom. Ezen kommunikálok anyámmal és más rokonokkal, fordítok róla spanyolra és angolra, rendszeresen bemutatom olyan főiskolai kurzusokon, amelyek a nyelv átalakulásával és az identitások formálásával foglalkoznak. Van zsidó szókincsem, amiből merítek, amikor arról a darwini fejlődésről írok, ahogyan a szavak divatba jönnek, vagy éppen kimennek.

És rendszeresen álmodom jiddisül. Az egyik visszatérő álmomban az egyik tanárom a Di Alte Jidishe Shuléból állítja, hogy még nem adtam be az előző heti házi feladatot. Mondom neki, hogy még dolgozom rajta. „Esz kumt” – nyugtatom meg.

Pék Zoltán fordítása

Papír- és fémpénzt, bélyeget, képeslapot, papírrégiséget, régiségeket vásárolunk és árverésre átveszünk.
Budapest VI., Andrassy út 16. Telefon: 266-4154 Nyitva: H-SZ 10-17, Cs: 10-19 óráig

A FELADAT AZ, HOGY ÚJRAALKOSSUK A ZSIDÓSÁGOT

A jelenleg Magyarországon élő amerikai rabbi, Michael Paley szerint Budapest az egyedüli város Közép-Kelet-Európában, mely helyszíne lehet a zsidó reneszánsznak. Az általa indított Tarbut program célja, hogy a zsidó közösség tehetséges, elkötelezett tagjait arra inspirálja, hogy képviseleti vezetőként legyenek hatással a közösség és a társadalom jövőjére.

Mindig tudtad, hogy a zsidó közösségért szeretnél dolgozni? Hogy lettél rabbi és tóratudós?

Amikor nyolcéves voltam, többször is elmentem az apámmal zsinagógába, miután a nagyapám, az ő édesapja meghalt. Egyszer megláttam, hogy sír, és mivel még sosem láttam sírni az apámat, megkérdeztem, hogy mi történt. Természetesen azt válaszolta, hogy azért sír, mert hiányzik az édesapja. Miután elmondtam neki, hogy nekem is hiányzik, azt mondta, hogyha erősen koncentrálok a szertartás egyik különlegesen fontos részénél – amelyről ma már tudom, hogy az Ámidá volt (a 19 áldásból álló Főima, a zsidó imarend központi része – a szerk.) –, úgy fogom érezni, hogy a nagyapám kicsit közelebb kerül hozzám, és egy kicsit visszkapom őt. Nem voltam biztos benne, hogy sikerülhet, de megpróbáltam. Villámcsapásszerű pillanat volt, hirtelen a nagyapám visszatért hozzám, és ezt azóta is mindig újra meg tudom tapasztalni. Attól kezdve, az a térbeli és időbeli utazás, melyet a judaizmus hagyománya lehetővé tesz, nagyon fontossá vált számomra, de nem ez volt az a pillanat, amikor eldöntöttem, hogy rabbi leszek. Az később, a vietnámi háború idején történt. Akkoriban erősen baloldali voltam, és bekerültem egy olyan társaságba, amelyik

nagyon vallásos, spirituális és zsidó volt. A vallás lényege, szelleme érdekelte őket, nem a szabályok. Mindössze 16 vagy 17 éves voltam, de azóta tudom, hogy mit akarok kezdeni az életemmel és azt is, hogy kikkel együtt szeretném ezt csinálni.

Egyszer azt mondtad, hogy ha lesz „zsidó reneszánsz” Közép- és Kelet-Európában, akkor az Budapesten lesz. Miért gondolod így?

Ez nem kérdés számomra. Nagyon nagyra tartom a lengyel zsidó közösséget, de túl kevesen maradtak ahhoz, hogy egy reneszánszt rájuk lehessen alapozni. Ukrajna hagyományai is roppant gazdagok, de a haszidizmus kora vagy akár a vallásos közösségeké már nem tér vissza. Az egyetlen nagy zsidó közösség, amelynek van közösségi emlékezete, amelyiknek megvannak az emlékhelyei és a hagyományai, Budapesten él. Ez az egyedüli közösség a régióban, amelyik elég nagy, elég szervezett és elegendő forrás áll a rendelkezésére ahhoz, hogy egy zsidó reneszánsz bázisa lehessen.

2018-ban érkezted Budapestre, hogy elindítsd a Tarbut programot, amely az amerikai Wexner Fellowship mintáját követve, olyan zsidó közösségi vezetőket képez, akik a közösségi szervezetek elnökségében, kuratóriumaiban dolgoznak majd. Miért fontos ekkora hangsúlyt helyezni arra, hogy ezek a grémiumok jól működjenek?

Amerikában azt szoktuk mondani, hogy nem tudsz jó kuratórium vagy elnökség (tehát képviselői vezetőség) nélkül létezni, mivel csak annyira lehetsz jó, amennyire ezek jól működnek. Bizonyos értelemben a képviselői vezetőség a tulajdonosa az intézményeknek, szervezeteknek, hiszen az alkotja meg a víziót, felelőségi köröket és szerepeket határoz meg, valamint biztosítja a szervezet finanszírozását. Ez nem a fizetett munkatársak, hanem a képviselői vezetők feladata. Akárcsak az is, hogy a döntési folyamatokban képviseljék azokat az embereket, akiknek a szolgálatára az adott intézmény létrejött. A fizetett munkatársak szintén nélkülözhetetlenek, és Budapesten többen is vannak, akik bárhol a világon megállnák a helyüket. Viszont nem elég egyszerűen felvenni embereket és fizetni őket. Tudjuk, hogy a legjobb működést a fizetett alkalmazottak és a képviselői vezetők együttműködése biztosítja. A formális zsidó közösség Budapesten a zsidó népesség 3-4 százalékát képviseli. Ez azt jelenti, hogy valami nem működik. Nem a judaizmussal van baj, a judaizmus rendben van, a szekuláris zsidóság is rendben van, a budapesti zsidók is rendben vannak. Ha viszont több zsidót akarunk elérni, akkor a formális struktúrákat konzisztens, átgondolt és az érdemi részvételt lehetővé tévő módon kell alakítanunk.

Az előző munkaköreidben már dolgoztál azon, hogy a New York-i zsinagógákat közelebb hozd a New York-i UJA-hez (United Jewish Appeal – a szerk.). Hasonlított

ez a munkád az ittenihez, fel tudod használni az ott szerzett tapasztalatokat?

Pont az ellenkezőjéről volt szó, de azért vannak hasonlóságok. A UJA egy New York-i szociális segélyszervezet, hasonló az itteni MAZS Alapítványhoz. A UJA a zsidóság történetének egyik legsikeresebb vállalkozása, a világ legnagyobb adományozója zsidó célokra, ugyanakkor a zsinagógák hagyományosan sosem voltak tagszervezetei ennek a szervezetnek. Budapesten a helyzet ennek épp az ellenkezője. A hivatalos intézményrendszernek ma kevésbé része a szociális segítségnyújtás. Mindeközben a MAZS Alapítvány kivételesen fontos munkát végez, de alig ismert. Ha a magyarországi zsidó közösségre gondolunk, akkor inkább a Mazsihisz és a Chabad jut eszünkbe és nem a MAZS Alapítvány. New Yorkban a szervezetnek fel kellett ismernie, hogy a judaizmus nem kizárólag szociális felelősségvállalásban rejlik, hanem annak van spirituális dimenziója is. Budapesten az ellenkezőjét kell felismernünk. El kell érünk azokat az embereket, akik jól tesznek, el kell mondanunk, hogy a judaizmus is részben épp erről szól, és ezek az emberek kell, hogy alkossák a szervezett zsidó közösség magját. Ha jól csináljuk, el tudom képzelni, hogy több zsidó szeretne majd aktív szerepet játszani a közösségben. Olyan projekteken kell dolgoznunk, amelyekre büszkék lehetünk, amelyekre a gyerekeink is büszkék lehetnek, olyanokon, amelyek valóban a közösséget és a körülöttünk lévő világot szolgálják. Súlyos problémák tornyosulnak előttünk, és szükségünk lesz arra, hogy emlékezzünk a hagyományainkra, hogy a lehető legjobb jövőt teremtsük meg. Meg kell értetnünk az emberekkel, hogy másoknak segíteni, tanítani, tenni valami jót egyúttal zsidó tevékenység is. Jelenleg a legfelismerhetőbb zsidó tevékenység zsinagógába menni, de a legtöbb zsidó közösségben ez nem elég.

Lassan egy év telt el azóta, hogy elindult a Tarbut program. Hogy halad a kezdeményezés?

Mindenekelőtt, a résztvevők fantasztikusak, nem is lehetnének elégedettebb és lelkesebb. A világ bármelyik zsidó közössége számára ajándék volna, ha ilyen emberek segítenék őket. Hogy mi az elvárásom? Alapvetően nincs elvárásom, azért vagyok itt, hogy válaszoljak a kérdéseikre, és nekem is megvannak a magam kérdései. Sokat tanulok a résztvevőktől. A jövő és nem a múlt hívására figyelek. A feladat az, hogy újraalkossuk a judaizmust. Nem akarom helyreállítani az egykori zsidó közösséget, hanem a közösség újra kitalálásában, megújításában szeretnék részt venni. Ennek a folyamatnak a katalizálását tekintem a feladatomnak, de nem csak itt, Amerikában is ezt csináltam. Néhány erősségem van csak, úgyhogy ezekre fordítom az energiáimat.

A beszélgetés a Szombat folyóirat és a Mozaik Zsidó Közösségi Hub együttműködésében készült interjú-sorozat része. (x)

A jövő és
nem a múlt
hívására
figyelek

ZSIDÓ TÉMA A KORTÁRS KULTÚRÁBAN

Írók válaszolnak a Szombat folyóirat
kérdeztetésére

Közel két évtizede kérdeztünk fiatal írókat a zsidóságról, zsidó témához való viszonyukról, és több esetben feszegetésről, tapintatról, a vészidőkre emlékezete miatt a témával kapcsolatos társadalmi kommunikációs nehézségekről vallottak az írók. Ezúttal azt kérdeztük íróktól, szerintük történt-e változás, könnyebben megközelíthetővé vált-e a zsidó téma, oldódtak-e a gátlások, tabuk, netán más tényezők állnak a jelenség mögött, hogy az elmúlt évtizedben megszorodtak az ezzel kapcsolatos publikációk. A téma, úgy tűnik, ma sem könnyű.

A korábbi válaszok februári lapszámunkban olvashatók.

Benedek Szabolcs

A MI KOMMUNISTÁINK

Arendelőben ültem. Nem volt hosszú a sor, mégis lomhán ment az idő. Odakint bealkonyult, idebent bántóan pislogtak a cserére szoruló neoncsövek. Repedezett, időnként csorba és hiányos, kockás kövezet, közös vastalpakon keresztül a padlóhoz csavart műanyag székek, a falakon krónikus betegségek tüneteit szemléltető, elrettentő táblák. Az efféle környezet csendre inti az embert. Mintha időutazás lenne a gyerekkorunkba, amikor kétely nélkül kellett fegyelemnünk magunkat. A fiatalabbak a telefonjukba mélyednek, az idősebbek merednek maguk elé. Minden egyes cipőnyörög, szatyorzörgés, köhintés, cukorkacsörögés és nyeldekülés dupla olyan hangos.

Ezen a szürkéből lassacskán feketévé változó kora estén is mélaság és nyomottság telepedett ránk. Csupán akkor volt valamicske átmeneti élenkülés, amikor kinyílt az orvosi szoba ajtaja, ám miután a soron következő beteg eltűnt mögöttem, visszaállt a tompaság. Amit – kezdtem fölfigyelni – egyre gyakrabban tört szét a suttogás. Abban a tónusban zajlott, amely az efféle üres csöndben zavaróbb tud lenni a harsány beszédnél is. Az ember nem szeretne, mégis belehallgat, aztán nem tudja kipiszkálni a füleiből.

Lehet, hogy eddig is beszélgettek, de nekem csak most tűnt fel? Vagy hirtelen hangosabbak lettek? Nyugdíjas korú nő és férfi. Testtartásuk és gesztusaik elárulták, hogy nem egy pár, azonban föltehetően régről ismerik egymást. A váróteremben fu-

tottak most össze. Nem akkor kezdték a beszélgetést, amikor óhatatlanul is fülelni kezdtem, ám diskurzusuk addig belefolyt a csöndes tompaságba. Dőreség volna azt állítani, hogy amiatt lettek hangosabbak, amiről éppen akkor beszéltek. Inkább az lehetett, hogy a fájdalmak és a különféle körképek közös taglalása mindaddig nem kötötte a figyelmemet.

– Más országokban – jelentette ki harciasan a férfi – a kommunistáknak legalább fontos volt a nemzetük. A mieinknek viszont még az se számított. Nem érdekelte őket, hogy mit jelent magyarnak lenni. És tudja, miért nem?

Az asszony – pirosposztag, nagymama típusú teremtés – kérdőn fölkonta a szemöldökét.

– Azért – így a férfi –, mert a mi kommunistáink nem is voltak magyarok. Már megbocsásson, nem akarok itt most olyanokat mondani...

– Nekem – az addig jobbra csak hallgató asszony most hirtelen fölkapogott, de olyan hangosan, hogy arra minden valószínűség szerint mások is fölfigyeltek a váróban – nyugodtan mondhat olyanokat. Engem egyáltalán nem zavar. Pontosan tudom és értem is, hogy miről beszél.

Hát – gondoltam –, helyben vagyunk.

A centenárium révén az elmúlt másfél évben a médiában és a közbeszédben többször előkerültek az egy évszázaddal ezelőtti események. A Tanácsköztársaság kapcsán pedig egyesek időről időre azt is fontosnak tartják elmondani, hogy a népbiztosok között nagy számban voltak zsidó származásúak. Ugyanakkor arról is több helyütt volt már szó – itt, a *Szombat* hasábjain is –, hogy ezek a népbiztosok részben az apák és fiúk szembenállás szellemében, tudatosan választottak egyfajta gyökértelenséget, és radikalizmusuk is abból táplálkozott, hogy miközben szakítottak zsidó múltjukkal, a többségi társadalommal se bírtak azonosulni. (Talán pontosabban fogalmazunk, ha azt mondjuk, hogy az nem akart azonosulni velük, bár kétségtelen, hogy egyéni sorsokról van szó, tehát nem bölcs dolog általánosítani. Ezek a többnyire szegény családba született, zsidó származású fiúk saját nincstelenségük okán is elutasították a vagyonon és az abból eredő előjogokon alapuló, ha úgy tetszik, kapitalis-

ta társadalmi berendezkedést.) Kun Béláék kommunistának vallották magukat és nem zsidónak. Ennek ellenére már a Tanácsköztársaság 133 napja alatt az utca emberének mindennapi érintkezéseiben téma volt a származásuk – erre bizonyíték például Móricz naplója –, később pedig a politika erőteljesen rá is játszott erre. Nem csak a Horthy-korszakban: a rendszerváltás utáni magyar parlamentben is megesett, hogy Rákosit (egyébként tévesen) Róth Manóként emlegették.

Amiről viszont a mindennapokban kevesebb szó esik, az a szocialista időszak antiszemitizmusa. A történettudományban ma már vizsgálat tárgya, a személyes emlékek ellenben élettelenek maradtak.

Nyílt, a politika által gerjesztett, állami szintre emelt antiszemitizmus valóban nem volt se a Rákosi-, se a Kádár-korszakban, az úgynevezett zsidókérdést azonban nem lehetett nyíltan szóba hozni. Ennek külpolitikai okai is voltak, nevezetesen, hogy Izrael és az arab államok konfliktusában a szocialista országok utóbbiak mellé álltak – már csak azért is, mert a fő ellenségnek számító Egyesült Államok közben Izraelt támogatta. Ennek megfelelően születtek meg azok az Izrael-ellenes viccek és élcek, amelyek nem voltak mentesek antiszemita kiszólásoktól sem.

A fentiekkel egybecsengően foglalkozott a pártállam a holokauszt emlékezetével. Például az MSZMP XI. kongresszusa Kertész Imre (*Sorstalanság*) és Ember Mária (*Hajtűkanyar*) nagyjából egyszerre megjelent regényei kapcsán kártekonynak ítélte az ilyen jellegű múltba fordulást. De nekem is megvannak a személyes emlékeim arról, hogy a korszak népszerű történelmi ismeretterjesztő könyvei a második világháború kapcsán inkább érintőlegesen foglalkoztak a holokauszttal, és főleg a Kominternre meg a partizánmozgalmakra helyezték a hangsúlyt. Amikor a szürke és lefagyásig egyforma paneldélutánokon ezeket a köteteket lapozgattam leckeírás helyett, borzongással vegyes csodálkozással néztem a koncentrációs táborokat és a gettókat bemutató oldalakat, ám hogy pontosan mi, miért és hogyan történt a véskorszakban, arról meglehetősen hézagosan kaptam belőlük felvilágosítást.

Azt is mindössze elejtett mondatokból

hallottam, hogy egyetemista korában apám egy zsidó házaspárnál bérelt szobát, akiknek mindkettejük karján időnként láthatóvá vált az Auschwitzban odatetovált szám. De csak ritka és óvatlan pillanatokban, egyébként takargatták, beszélni róla pedig végképp nem volt ildomos.

Olyan osztálytársam is volt (a nyolcvanas évek közepén), akit, amikor a többiek közölték vele, hogy szerintük ő márpedig zsidó, vehemensen tiltakozott, mondván, de hiszen a nagyapja huszártiszt volt. Mint ha a „huszár” és a „zsidó” egymást kizáró tényező lenne. Ráadásul utóbbit röstellni kellene. Vagy legalábbis nem jó beismerni.

Ha mertem volna hangot adni a gondolataimnak, ilyesfélét mondtam volna el a rendelő várótermében mellettem sutyorgó párnak. Akár föltehettem volna azt a kérdést is, miszerint mégis, szerintük mennyivel lehetnek jobbak a nemzeti színezetű kommunizmusok a miénknél. A tapasztalat azt mutatja: semmivel. Sőt. Ám nem kérdeztem semmit, és nem is szólaltam meg. Igyekeztem úgy tenni, mint aki el van mélyedve a falon függő, a magasvérnyomás-betegség tüneteit és következményeit bemutató transzparens tanulmányozásában. Holott miután fölfigyeltem a beszélgetésre, az ezt leszámítva továbbra is hallgatásba burkolózott váróteremben immáron bántó élességgel hallottam annak legapróbb részleteit is.

Nem tagadom, gyávaság volt a részemről, hogy csak így, utólag írom le, nem pedig fölálltam és odamentem a párhoz, hogy elmondjam mindezeket. A véleményemet? Nem, hanem a tényeket. Ám ott és akkor kézenfekvőbbnek találtam inkább hallgatni. Hogy miért? Azért, mert a tapasztalat azt mutatja, hogy amikor úgymond az utca embere ebben a témában megszólal, azt nagy eséllyel negatív felhanggal teszi. Ez így van száz éve, vagy még régebb ideje, függetlenül az egyes történelmi korszakoktól. Ez a közös hozadéka az egymást követő, különféle színezetű és jellegű politikai rendszereknek. Hiába telt el harminc év a rendszerváltás óta, amikor valaki a fülünk hallatára a zsidósággal kapcsolatban megszólal, úgy gondoljuk, jobb kerülni a vitát. Még inkább az indulatokat. Holott gyávaságunk pont a suttoágást erősíti. Egészen addig, amíg az újra hangos beszéddé nem változik.

Ménes Attila

EGYMILLIÓ ÉVES PROGRAMOZÁS

A régi történetek szép lassan meseivé formálódnak. Alakulnak, kopnak, kerekednek. Tartalmuktól függően tündér- vagy rémmesékké stilizálódnak, ezekből tud dolgozni az író. Visszakövetkeztet, próbálja lehántani a túlzó vagy elmaszatoló rétegeket, míg eljut a saját verziójához.

A zsidósághoz, a Soához mindenkinek megvan a maga viszonyulása, ami többnyire az emberi minőségnek is fokmérője. Bár nem ez volt a kérdés, de ezt a hozzáállást többnyire a családban, még gyerekkorban sajátítjuk el, és ha ez megtörtént, már alig van esély a korrekcióra, pontosításra. Ahhoz, hogy valaki, aki antiszemita nézeteket hoz otthonról, tárgyilagos véleményt formálhasson, komoly földcsuszamlást kell átélnie. Láthattunk erre példát, ha nem is sokat, a közelmúlt politikai eseményei közt (Szegedi Csanád).

Én gyerekként kétféle értelmezést kaptam. Anyai ágon nagyszüleim a debreceni tanyavilágban, Látóképen vittek fűszer- és csemege üzletet. Amikor '44-ben a konkurens zsidó boltost és családját hajtották, ők a bolt előtt nézték a menetet és sírtak. (Voltak olyanok, nem is kevesen, akik nevettek, gúnyolódtak és köpködtek. Pedig nagyapám, mielőtt a kereskedésbe belevágott, 1936-ban még jelentkezett csendőrnél, de gyomorbaja és gyöngye fizikuma miatt nem vették föl. Belegondolnom is szörnyű, mi lett volna, ha fölveszik. Ő is hajthatta volna kakastollas sisakban a halálba tartó menetet. Parancsra tette volna.) Az apai ágról sajnos nem mondható el ennyi emberség sem. Nagyanyám például mindig valami egészen különös grimaszal az arcán ejtette ki azt a szót, hogy zsidó.

Feleségem egyik dédapja zsidó volt. Amikor a nyírségi üzletéből elhurcolták, a református dédmama egészen a Dunántúlig követte, kísérte a transzportot, fizetett fűnek-fának (ma úgy mondanánk, korrumpált), az örök félrenéztek, és sikerült is kiszabadítani a férjét. Ugyanekkor vitték a faluból a zsidó családokat, öregeket, betegeket, gyerekeket, akik után a keresztyén barátaik aggódva egészen a nyíregyházi vasútállomásig futottak, s még láthatták is a bevagonírozást. Siratták a vérvőz fülű zsidó kislányokat – akkorra az őrség kitépdeste a fülbevalóikat. (A dédapának aztán a kommunistákkal is meggyűlt a baja, elvágta a téészesítés propagandáját harsogó községi rádió zsinórját, meg olyanokat énekelt a kocsmában, hogy nem győztük az angolokat várni, be kellett a, be kellett a téeszcsébe állni.)

Fentebb arra utaltam, hogy a zsidósághoz való viszonyát az embereknek, és azon belül az íróknak, kezdetben családi legendáriumok, elszólások, félszavak, és az ezeket kísérő arcjáték alakítja. Aztán, ahogy a személyiség formálódik, újabb kulturális rétegek rakódnak rájuk. Ha az a kérdés, hogy a magas

irodalom alkotói ma oldottabban, görcsöktől és gátlásoktól szabadabban nyúlnak-e a témához, mint évtizedekkel korábban, szerintem a válasz: nem! Példaként Hajnóczy Péter *A halál kilovagol Perzsiából* című kisregényét említeném, amely 1979-ben jelent meg. A zsidó lánnyal és családjával való kapcsolat ábrázolásában szemernyi feszengés sem érezhető, ahogy a harminchét évvel később, 2016-ban megjelent *Orgiában*, Zoltán Gábor remekművében sem találni ilyesmit. Napjaink szépirodalma, érzésem szerint, észben tartja a témát, foglalkozik vele, és nem óhajt felejtetni. (Csak zárójelben jegyzem meg, a 2007-ben megjelent *Egy délután Noémivel* című regényem központi figurájának szerelme egy bűvöletes zsidó lány, akinek az apja a zsidó identitását őrző ügyvéd. Az illető manipulatív, gátlástalan, fehérgalléros gengszter. Egyetlen pillanatig éreztem csak kételyt, szabad-e szerepeltetnem egy ilyen velejéig romlott és hangsúlyosan zsidó személyt, nem erősítem-e ezzel a „gonosz zsidó” mítoszt. Nem esett nehezemre legyőzni az öncenzúrát, mert tudom, hogy az egyedi nem általános. Mindezen túl, a zsidó téma nem tuti téma, a zsidó szó akárhányszor is íródik le egy szövegben, ettől nem lesz egy közepszerű írásból nívós mű.)

Az irodalom alatti jelenségekre kár szót pazarolni.

Ha a kérdés arra vonatkozna (nem arra vonatkozik), hogy a zsidó tragédia valaha elvezethető-e aktualitására, kikerülhet-e az irodalmi érdeklődés fényköréből, a válaszom megint csak: nem! Miért nem? Azt gondolom, a csoport-gyűlölet evolúciós örökség. Létezik a csimpánzok közt is. Rettegve gondolok a Holokauszt megismétlődésének lehetőségére.

Egymillió éves programozás.

„ÉLETSZÍNVONAL LÉLEKSZÍNVONAL NÉLKÜL NEM LÉTEZIK”

Apa és fia. Le sem tagadhatnák. Persze nem is akarják. Együtt laknak, együtt lélegeznek, együtt gondolkodnak. Figyelnek egymásra és a világra. Az apa gyermekkorától ír, mellesleg építőgépész-technikus, könyvtáros, népművelő. Ötvenhat éve publikál folyamatosan, jó néhány film forgatókönyvét is ő írta. A fiú szintén sikeres író, operaénekes, újságíró, főkántor. Nógrádi Gábor és Nógrádi Gergely. Két élet, egy tükörben.

Kezdjük az apával, Nógrádi Gáborral:

Ugye jól sejtem, hogy mint mindig, most is mániákusan dolgozol?

Hogyne dolgoznék, hiszen munka-alkoholista vagyok, ami persze erősen összefügg a zsidósággal.

Emlékezetem szerint korábban nemigen emlegetted zsidóságot, most mégis azt mondd, a munkatempód ezzel függ össze. Mégis miképpen?

Eddig azért nem tűnt fel a zsidóságom, mert amikor ezelőtt 40-50 éve verseket, novellákat írtam, azok nem értek el a nagyközönségig és az irodalomkritikusokig. Azokban ott van Auschwitz, Németország, a halottakra való emlékezés. Sohasem titkoltam a zsidóságomat, bár nem vagyok vallásos zsidó. Ellenben apám, aki a Hegedűs Gyula utcai hitközség elnöke volt, a zsidóság minden szertartását tartotta.

A hitközség elnökeként édesapád nem várta el, hogy ugyanazt az utat járd, amit ő?

Abszolút elvárta, egész életünk egy folyamatos harc volt. Ő elvárta volna, hogy kövessem, miközben én 10-12 éves korom óta ateista vagyok. Zsoltárim is (Alagsori zsoltárok) jelzik, hogy egészen másképpen gondolkodom a vallásról, mint a vallásos zsidók. Nem tartom szükségyszerűnek, hogy egy zsidó vallásos legyen, mint ahogyan azt sem, hogy egy

valóban keresztény szemléletű ember tartsa a katolikus vallást, és vasárnap megjelenjen a misén.

Azt még nem tisztáztuk kellőképpen, mi köze a munkának és a zsidóságnak egymáshoz?

Egy zsidó vallású ember, más nemzetek fiaihoz hasonlóan, kisebb-nagyobb traumákkal küszködik. A zsidók talán nagyobbak. Ezeket iszonyatosan nehéz feldolgozni, illetve a zsidók többsége képtelen is rá. Hogy ne állandóan ezzel foglalkozzon, és ne bolonduljon meg, ezért próbálja magát elfoglalni, tehát – részben túlélési kényszerek miatt is! – olyan technikát talál ki, amivel teljesen lefedi az idejét. Például gyerekek, család, vallás reggel és este, vagy intenzív munka. A trauma tehát folyamatosan rákényszerít, hogy dolgozzak, ez jó, de másrészt rossz, mert nem tudom élvezni az életet: eltorzítja az életélvezeti lehetőségeket. Én talán azért állok jobban, mert verset és regényt írok, vagyis ilyen módon is feldolgozom a traumáimat.

Akkor most beszéljünk azokról, akik nem zsidók és mégis traumáik vannak.

A magyar nemzet például képtelen volt feldolgozni az első és a második világháborút, a holokausztot, de sorolhatnám tovább. Az a görcs, ami ezektől a traumáktól a magyar nemzet nagy részében ott van, rettenetesen romboló, és olyan menekülési utakban jelentkezhet, mint a nacionalizmus, a sovinizmus vagy a demagógia. Éppen a feldolgozatlan traumák miatt lehet egy sereg embert újra és újra manipulálni. Ez egy hatalmas probléma, mert egy nemzet traumáját állami szinten kellene kezelni olyan módszerekkel, amire az állam vezetése nem mindig alkalmas. Pláne, ha csak a gazdaság valódi vagy látszateredményeit hajszolják, és nem, ahogyan én szoktam fogalmazni, a lélekszínvonalat. Pedig életszínvonal lélekszínvonal nélkül nem létezik.

Szerinted van vagy nincs Magyarországon antiszemitizmus?

Minden olyan országban van, ahol a nemzet lelki prob-

lémait nem dolgozták fel. Egy ilyen helyzetben egy nemzet menekülési útvonalakat keres, és ennek legegyszerűbb módja, ha bűnbakot talál.

Ha már beszéltünk a munkáról, volt egy Klasszikusok újramesélve címet viselő sorozatotok fiaddal, ami alaposan felkavarta az indulatokat. Egyesek szerint olyan ez, mint Jókai bablevest kapszula formában enni, míg mások magyarellenességgel vádoltak benneteket.

Ez a kezdeményezésünk kifejezetten nemzetbarát. Több érvm is volna amellett, miért kell időnként újramesélni az úgynevezett klasszikusokat. A fordításoknál miért kell ugyanazt a művet ötven évenként újra és újra lefordítani? Ott teljesen természetes az újrafordítás, hiszen ma Victor Hugo Nyomorultak című regényének 1862-es Huszár Imre-féle első fordítása olvashatatlan. A könyvek mindig a befogadónak szólnak, ők vannak többen, ők a fontosak. Márpedig az olvasók elsöprő többsége nem érti a hatvan-hetven éve írott könyveket, egyszerűen nem értik Jókait, Móriczot, Mikszáthot, pláne Bessenyeit vagy Eötvös Józsefet. Ennek következtében vagy közelíteni kell a befogadók többségéhez a szöveget, vagy lemondok arról, hogy a vájt fülűeken kívül bárki is elolvassa ezeket az írásokat. És akkor „klasszikusaink” végképp elenyésznek, ahogyan meghalt már Eötvös és Kemény Zsigmond is. Ezeket már tényleg senki nem olvassa, megnéztem a könyvtárak kölcsönzési rendjét. Aki egy ilyen helyzetben azt mondja, hogy jó, akkor ezeket az írókat felejtsük el, a könyveket hagyjuk porosodni, nos, ő a magyar nemzet el-
lensége.

Rendben, újrameséletek a klasszikusokat Gergellyel, de ki fogja elolvasni, hiszen a mai gyerekek többsége nem szeret olvasni.

Igazad van, nagyrészüik valóban nem olvas, de mint negyven éve olvasáskutatóink is megírták: nem mindig jót jelez, ha a gyerek sokat olvas. Tudom, ez most, amikor kevesebbet olvasnak, rettentően hangzik. De ne feledjük: az olvasásnak például gyógyító szerepe is van. A művészetek azért születtek, hogy meggyógyítsák lelki egyensúlyzavarainkat. Ha egy gyerek sokat olvas, az bizony néha lelki problémákat is jelezhet. Én például anyám elvesztése miatt olvastam egykor sokat. A gyász munkában segített.

Érdekelne, hat-e rád bármilyen módon a fiad, akár azzal, hogy visszatallt a valláshoz?

Vallási ügyekben nem hat rám. Öreg kutya már egy új, kedves gazda miatt sem tanul új kunsztokat. Mindenesetre nagyon örülök, hogy Gergő megtalálta az útját. Nekünk, zsidóknak nagyon nehéz megjelni a lelki békénket, amely egészen az öregségig elkísérhet. Kevés olyan zsidót ismerek, aki öregségére harmonikusan és boldogan él, csak üldögél a kertben, nézi, hogyan nő a fű, és gyönyörködik az unokáiban és dédunokáiban. Egészen pontosan talán egyet sem ismerek. Nehéz megtalálni a harmóniát, de Gergővel, azt hiszem, jók vagyunk egymás nevelésében...

És jöjjön a fiú, Nógrádi Gergely:

Apád nem vallásos zsidó, soha nem is volt az. Te is úgy indultál, hogy írás, irodalom, színház, aztán egyszer csak jött a kántorság. Volt ennek egyáltalán előjele?

Ma már azt mondanám, hogy lehetett. Talán nem haragszanak meg a családnak korombéli tagjai, ha ki mondom, ortodox nagyapámnak én voltam a kedvenc unokája, s persze én is rajongtam érte. Gyermekként természetesen nem fülött túlzottan a fogam a végeláthatatlan széder estékhez, a hosszúnapi zsinagógai imádkozáshoz, de nagyapám személye egyben az előírásokat, tradíciókat is jelentette számomra, így akarva-akaratlanul is részem lett a vallás. A bár micvómon tökéletes dallami megformálással vezettem elő a szükséges szakaszt, ami igencsak meglepte az áldott emlékü Schweitzer József főrabbit. Azt gondolom, nagyapámban akkor nagy ívű álmok vertek gyökeret a vallási előmenetelemmel kapcs-

latban, ám egy évvel később egy erős határszéli gimnáziumba kerültem. Hosszú időre eltemetődött nagyapám álma, de érettségi után felvételt nyertem a Jeruzsálemi Héber Egyetemre, ahol egyszerre kezdtem meg a tanulmányaimat Nemzetközi Kapcsolatok és Muzikológia szakon. Az egyetemi évek Budapesten folytatódtak, az ELTE Bölcsészkarán és a Zeneakadémián, és ha tudatlanul is, de mérföldes lépésekkel közelítettem nagyapám álmai felé. Jóval később is, amikor már hivatásos énekművészként működtem, megköszöntem, majd a fiókomba rejtettem az ortodox amerikai rokonaim által küldött kántorművészeti kottákat. Aztán tizenkét éve, amikor „zsidózó” támadások érték bennünket édesapámmal a médiában az újramesélt klasszikusok miatt, úgy gondoltam: „Ha zsidóztok engem, srácok, akkor zsidó is leszek!” Néhány hónapra rá már egyetemi szinten készültem a kántori hivatásra. Ma pedig egy rendkívüli közösségben lehetek főkantor, ahol a főrab-

(Fotó: Kalocsai Richárd)

bi és a felesége nagy hangsúlyt fektetnek arra, hogy szeretettel, tapintattal, türelemmel hozzanak közel fiatalokat a valláshoz, a gyerekekből lehet ugyanis később a jövő vallásos vagy kevésbé vallásos zsidó felnőtt társadalma.

Mit gondolsz, hatsz édesapádra?

Apám rendkívül erős egyéniség. Nem gondolom, hogy az életében befolyásoló tényező volnék, noha egy-két dolog bizonyára elgondolkodtathatja, ami az én életemben más, mint az övében. Őt kellene inkább megkérdezni erről.

Megkérdeztem, így inkább megfordítom a kérdést: és ő hogyan, miben hat rád?

Mindenben. Ha mai önmagamat megvizsgálom, a mélyen két embert találok, az édesanyámat és az édesapámat. A gyerekkori élmények, a tőlük kapott útravaló elkísérnek a sírig.

Érzékelsz ma Magyarországon antiszemitizmust?

Ha utcai zsidózásra gondolsz, nos, azt a testalkatomból kifolyólag ritkán tapasztalok. Fogalmazzunk úgy, felnőtt életemben még soha nem ért semmiféle inzultus. Kétségtelen azonban, hogy hitsorsosaimtól hallok mindenféle, ezzel kapcsolatos történetet. És bizony, ebből a szempontból a gyerekkorom sem volt tündérmese. Amikor első osztályban felállították a gyerekeket, hogy meséljék el, milyen volt otthon a karácsony, én felálltam és közöltem, nálunk nincs karácsonyfa, mert mi zsidók vagyunk. A következő hét esztendőben az osztálytársaim folyamatosan zsidóztak. Egyikük hajtogatott például egy alumínium töviskoszorút és a fejembe nyomta. A bántás még keményebbé tett. Alapvetően érzelmes fiú vagyok, az elmúlt évtizedek során azonban úgy tapasztaltam, hogy a pofonok csak megerősítenek. Mondhatnánk, hogy ez tipikus zsidó vonás, de én azt hiszem, hogy számomra a vidéki gimnáziumi évek különösen kemény „katonai kiképzést” jelentettek, a sváb srácok és a szigorú „ottliki” iskola csináltak belőlem embert.

Mindabba, amit jelenleg csinálsz, hogyan fér bele az írás?

Repülőn, szállodában laptopon, koncert után éjszaka, esküvők, temetések, imádkozások között órákat lopva rá. Nem könnyű. Képzeld, életemben először történt meg, hogy néhány hete haladékat kértem a kiadómtól. Eddig ötven könyvet írtam önállóan vagy társszerzőként, és még soha nem kértem határidő-módosítást, pedig megéltem már jó néhány intenzív időszakot. Most azonban annyira sok minden jött össze egyszerre, külföldi vendégszereplések, hittankönyv-írás, vallási ünnepek, itthoni fellépések, író-olvasó találkozók, hogy kénytelen voltam haladékat kérni az új történelmi regényem leadására. Össze tudnám csapni az anyagot, de miért is kellene? A könyveink talán akkor is a polcokon állnak majd, amikor mi már rég nem leszünk. A feleségemnek persze igaza van, vissza kellene venni a tempóból. Csakhogy az nem én volnék.

Bóka B. László

Miriam Neiger-Fleischmann költő, festőművész, irodalmár 1948-ban Komáromban született, holokauszt túlélők gyermekeként. Szüleivel került Izraelbe, Jeruzsálemben él, de anyanyelvét, a magyart, a mai napig beszéli. Festményei bejárták Európát, Észak- és Dél-Amerikát, versei héber, angol és magyar kötetekben is napvilágot láttak. A magyar születésű Avigdor Hameiri költő, író életművéről szóló monográfiája a közeljövőben lát napvilágot héberül.

Miriam Neiger-Fleischmann

Átjáró versek

a.
Átszelem a Dunát, éppen itt, szellem-dimenzióban, apám porból készült gőzhajót bocsájt vízre. A vashídon futok. Senki sem kerget engem, csak játszom. Szeretném utolérni, még mielőtt átúsztatná alatta a kis személyhajót, ami sebesen lehámozza a folyó hártályját. Sikerül odaérni, mikor már a tatja áthalad a másik oldalra, maga után vonszolva

a háborgó víz taraját. Egy pillanatra meglátom a nevet a hajótest oldalán, és megjegyzem magamnak: excellence.

b.
A vasútállomáson, a gyalogos átjáró híd alatt az áramló levegő befogadja a zakatoló vonat dörgő zajjal rázkódik meg, ténylegesen benyomul a lábam alá a kerekek csikorgó hangjával, remegő lélegzését a talpamhoz löveli. Rettetés és reszketés és utána szörnyű csend.

c.
A vonaton Budapest felé arcom az útiránnyal szembe szétkenődött zöld csikok remegnek az ablaküvegen. a gyakorlott tudat azonosítja forrásukat: Ó jaj, a levélzet, a gyökerek, a föld, a hely. Ez az állandóság, az állandóság.

Egyikük hajtogatott például egy alumínium töviskoszorút és a fejembe nyomta

Tudd, honnan jöttél és hova mész

Egy ember ül, szemben egy kapuval, és nem tudja, hova tartozik, háta mögött egy város, ahol élt, és előtte, túl a várfalakon városi épületek.

A távolban sivatag.

Talán előtte is egy város, egy másik, és ő azon tűnődik, melyik oldalra helyezze át magát.

Minden éjszaka ezernyi mese, amik csapdába csalják a lelkét, és ő bizton hiszi, nincs igazság, és mégis várakozik.

Minden reggel újra kitalálja magát, felkészíti létezését a következőkre.

Királyokat trónra emelnek, királyokat letaszítanak, kapu nyitódik, kapu csukódik, kapu törik, és az ember ott marad a körülményekhez kötve.

Az angyalka szárnya

Budapesten, egy használhatatlan tárgyak boltban, valaha egy arany szárnyat szereztem, egy szárnyat, mit egy angyalka testéről szakítottak le és dallá kívánna változni.

Ha létezik valahol egy kis angyal, aki elvesztett szárnyát keresi, kérem, egyenesen forduljon hozzám, és adja meg azonosítójelét, és ellenszolgáltatás nélkül neki ajándékozom, hogy begyógyítsa az amputáció helyét és dalként szállhasson fel az ég kékjébe célja felé.

Én, akinek nincs semmi emlékem a múltból ezzel az angyallal, érzem törött szárnyai jeleit a vállam és a karom között, én, akinek legalább egyik enjét meggyilkolták a soában tudok valamit egy törött szárnyról, dalról és megváltásról.

Szikrák a kabbala világából

Miriam Neiger-Fleischmann akvarelljei

Szombat este az üres utcákon vezetek.
Jeruzsálem – folyékony fények sötétség burkában.
Zavaros özönvíz hullik darabokra az ablaküvegen,
az autógumi mérgesen taszítja el az el nem fogyó tócsákat.
Semmi sem szivárog be a mozgó fedezékbe
a kultúra üzeneteiből, a történet poggyászáról,
a próféciákból, a figurákból, az intrikákból,
a fenséges kövek forró hevéből –
minden folyékony, az illékony lélegzetén függ.
A panoráma kételkedik létezésében, a test kételkedik létezésében
és én próbalom magam szoktatni a szemafor fényeinek
zöld-sárga-piros megtévesztésének látványához,
amik a nedves kőfalú házakról verődnek vissza,
mint néma visszhangja az éjszakának
a szentségében zsibbadt álmát alvó világvárosban,
valami kilátást találni,
bizakodni a cseppek ragyogásában az út szélén rejtett fákon,
vagy talán a szikrákat az edény ősi kabbala világából.

Törés

Egy próbababa varázsán túl,
kivéve életem kirakatából,
az eladó karjaiban hurcolva,
feltárt ízületekkel, hátgerinc nélkül,
áthelyezve az alkatrésraktárba.
Onnan fecseg gépiesen
a megtévesztés szimfóniájában,
és közben saját kezével letörli
auráját, mint mikor az ember letörölné a hideg izzadságot,
amikor megtámadja őt a tudat maró égése.

*Héberből fordította Miriam Neiger-Fleischmann
és Peremiczky Szilvia*

AZ ÉLET, EGYBEN

„...visszakanyarodtam az
elsőhöz, A dolgok emlékezetéhez,
annak a hangjához, persze
másképp, talán teltebben.”

Ilyenkor kellene fejlődésről beszélni. Csakhogy Balla Zsófia kapcsán nem olyan egyszerű. Ez a „teltebben” a legjobb szó, amit használni lehet, hiszen kevés költő van, aki ennyire készen van már az első kötetétől kezdve. *A dolgok emlékezetében* (1968-ban jelent meg, a szerző 19 éves korában!) persze üdébb, naivabb a pillantás, ám a tekintet ugyanúgy költői képeket metsz ki a világból, mint a későbbiekben. A tapasztalat azonban nagyon feltölti a tekintetet, főleg Balla Zsófia esetében, mert a tapasztalat: intellektuálisan feldolgozott élmény. „*A hullámok kimossák a talpad alól a homokot*” – ebben a remek interjúban, melyet Károlyi Csaba készített a költővel, és amelyből fentebb idéztem (Élet és Irodalom, 2019. december 19.), Balla vall arról, milyen nemzedékben, milyen barátok között nőtt fel Kolozsváron, és az olvasó számára kiderül, hogy műveltek, többnyelvűek, érdeklődők akartak lenni a diktatúrával szembeni dacból is, és megbeszélték egymás műveit. Az alkati adottságok mellett ez a szocializáció eredményezte aztán, hogy *Az élet két fele* költője egész életében ilyen maradt. De van még egy vonása, amely talán a legfontosabb ebből a szempontból, és ez az önmagához való szigorúsága. Minden szava meg van mérve, minden mondata ki van ásva, minden képe nem is megrajzolva van, hanem valósággal kivágva a világból, és beleszeresítve egy másikba, a sajátjába.

Ilyen szempontból lehet beszélni szerintem arról, amiről a költő vall: hogy a költészete Budapesten teljesedett ki, az élete második felében (1993-ig szülővárosában, Kolozsváron élt). Mert különben nagy versei már Erdélyben is íródtak bőven, elég csak a *Paternosterre*, erre a Bretter György kolozsvári filozófus halálára született poemára gondolnunk vagy az *Ahogyán élek* című, gyakran, az interjú leadjében is idézett versre: „Újra, csak újra megtérek, / nem akarok más lenni, / (félek) / mint ami lenni szeretnék. // Ahogyán élek, az a hazám.” (120.) A diktatúra emberi helyzetnek szörnyű, költői helyzetnek viszont

inspiratív valóságába született Balla Zsófia Budapesten tapasztalta meg a szabadság buktatóit.

„Nekem ez drámai, lesújtó
tapasztalatom.”

A szabadság egyik lehetősége az volt, hogy mindenki oda ment, ahová akart, és azt gondolt, amit akart, de előszörban: azt tehette, amit akart. A diktatúra borzalmas, embert próbáló fékei kioldódtak, és megmutatkozhatott az ember a maga teljességében. Szöcs Géza, Tamás Gáspár Miklós, Egyed Péter, Markó Béla, Selmeczi György és mások barátja (az ÉS-ben hosszabb a felsorolás) azt vette észre, hogy mintha nem ugyanazokkal barátkozna, mint akikkel korábban barátkozott. Ez a tapasztalat természetesen nem mindenkire vonatkozik, de éppen elég traumatikus így is. „Mire a nyár mélyéből előkerült, / beleakadt egy rókába a lába.” (490.) *A nyár barlangja* című költemény ezért is nagy vers: a csalódás megrágtá az embert, a költő szokása szerint szigorú szavakkal adott számot róla. Meg azért is, mert bár ebben a könyvben alcím figyelmeztet a „témára” (*A megroppant barátság*), a vers elemelten, metaforikusan, klasszikus szemléletű versként beszél mindarról, amiről beszélnie kell. „*Láttam nemze-*

dékem legjobb elméit / semmit se szólni.” (493.) A kurziválás segít a megdöbbenésnek: Ginsberg nemzedéke szétitta és szétdrogozta magát, a Balla Zsófiáé viszont hallgatott, amikor pedig sokkal könnyebb lett volna szólnia, mint 1989-ig. Ez természetesen kizárólag a vers igazsága, az azonban kétségbevonhatatlan.

A „klasszikus szemléletűt” úgy értem, ahogy eddig is beszéltem róla, s ahogy *A darázs fészke* című esszéköteből is kiviláglik: a szavak helyi értékének feltárása, szigorúság, a közvetettség megteremtése, artisztikum. Károlyi interjújában szép passzusok olvashatók arról, miért nem akar Balla „trendi” lenni, és miért próbálta ki mégis a posztmodern lehetőségeit. A költészet *nagyja* azonban (s értsük ezt a szót minden értelmében) klasszikus – ha innen olvassuk, erre utal ennek a költőileg és képzőművészileg egyaránt szép kötetnek (Hrapka Tibor a tervező, aki a borítóhoz Szócs Petra fotóját használta fel) a címe is.

„A szüleim is
Auschwitzba kerültek,
és véletlenül maradtak
életben.”

A zsidóság életformáló tapasztalat. Balla Zsófia Romániában magyarnak született, és ezen belül zsidó volt – a beszélgetésben hátborzongató anekdotákat mesél erről. Bizonyos szempontból a gyermekét is az auschwitzi trauma következtében veszítette el. A szenvedést nőként, zsidóként, magyarként egyaránt megélte.

A poétika közel kerül a szenvedéshez. A kínlódo mérés, a folyamatos visszatérés egy-egy vershez, a szüntelen javítás – mindez a költő szenvedéseit tanúsítja. Rég túl vagyunk már azon a balhiten, hogy az ún. „öszönös költők” nem értenek a mesterséghez, viszont mégiscsak különbséget lehet tenni azok között, akik számára a vers könnyedség, gitárzene, örömsiklás, és azok között, akik számára nem. Balla Zsófiára inkább a beethoveni gyötrelmek jellemzők, a képei, a hapax legomenonjai is úgy csapnak az emberre, mint az ostor: „kitépett szegfűtoll” (*Dániel könyvéből* – 195.), „a rőt fröccsen ezerfelé” (*Tél közelít* – 325.), „szilánkos ég vacog felettem” (*Az időhűzés balladája* – 478.) stb. Nagyon láttató, egyedi, a környezetükben mégsem mesterkelt, erőltetett képek ezek. Balla Zsófia számára a mesterség a műveltség működése: nem azért, mert folyton jelentős művészeket vagy műveket emleget, sem pedig azért, mintha csak könyvtárményei lennének, hanem azért, mert az igazi műveltség a világ megértésében érdekelt az érzékenysége révén – ebben hasonlít a szenvedéshez.

„A harmadik résznek
Hazatalálás a címe. Ebben
az utolsó három verskötetem
anyaga szerepel.”

Igen ám, de itt szerepelnek az új versek is. 2016 és 2019 között mindössze tíz – ebből is látszik, milyen szigorúan válogat Balla Zsófia. Ha pedig elolvassuk ezeket a verseket, akkor az is látszik, mennyire megmarad az a látásmód, amelyről próbáltam beszélni. Hangsúlyosak az elődök, a mesterek: Rilke és Nemes Nagy „messziről látszik”: „Míg / látatlan, testem fölött puha lózung / az arcom – emlékeztet rám, ki bent lakik, / aki vagyok – s ki értetlen csodálja / az égboltot, a szörnyű s lány világot.” (*Másokkal, láthatatlanul* – 621.) Ez a zárás igazán Nemes Nagy-ra emlékeztető – a mesterré vált tanítvány jól tudja, mit köszönhet választott mesterének.

Itt ejtenék szót a *Szabálytalan köszöntés*-ről, mert ezt a Széchenyi István Művészeti Akadémiában felolvasott székfoglaló beszéddel, *A darázs fészke* című esszékötetében *A Vers Hazája* cím alatt közölt szöveggel érzem rokonnak, tanúbizonyságául annak, hogy Balla verseiben és esszéiben egyaránt feldolgozza a problémákat. *A Vers Hazája* fájdalmas motívuma a magyarországi nem-mindig-, vagy nem jól-figyelés, ami az alkati jellemzőkön túl sok határon túlról származó író közös tapasztalata. „Nem köszönök meg semmit, / László, mert nem köszönhetek. / Könyvemről nem írt, bár szokott üzenni, / s nem tett egyéb jót sem velem. (...) Nem illeszkedem tanítványi sorba, / melyet föleml, hogy egekbe intsen.” (627.) A mélyen egyéni fájdalom ennyire direkt emlegetése szokatlan Ballától, árt is a költői igazságnak. Másfelől nem lehet nem csodálni azt a merészséget, mellyel *kimondja* egy sokak által nagyra tartott tanár és költő 90. születésnapján azt az igazságot, amit a magáénak érez.

Azért idéztem ezt a verset, mert a nagy versekkel elentétben, melyeket interjúkkal és esszéekkel kell összeolvasni, hogy az ember a póre valóságához tudja viszonyítani őket, ebben közvetlenül van ott az anyag, amellyel Balla Zsófia dolgozik, és amelyet többnyire pompásan megformál. Olyan költő ő, akinél az igazság a művészet révén távolodik, hogy aztán elemi és művészi erővel kólintson fejbe.

Demény Péter

Balla Zsófia:
Az élet két
fele. Versek
1968-2019.
Kalligram,
Bp. 2019.

UNORTHODOX

A kiugrott haszid lány története

A Netflix március 26-án kezdte meg a Deborah Feldman nagysikerű önéletrajzi könyvéből készült sorozat sugárzását.

Deborah Feldman saját történetét írta meg a 2012-ben megjelent *Rejection Of My Hasidic Roots*-ban. Azt, hogyan nevelkedett mentálisan beteg apja és a közösséget elhagyó, majd Brooklynban letelepedő leszbikus anyja távollétében nagyanja házában a New York-i ultraortodox Szatmár közösségben, és próbált megfelelni az ottani szigorú szabályoknak. Férjhez ment, ahogy elvárták, de egy évig nem tudta elhálni házasságát vaginizmusa miatt, ami a szexet fájdalmassá tette számára. zármazási közege biztosított. Fiával elhagyta a brooklyni közösséget, a Sarah Lawrence College-ban tanult, regényéből bestseller lett, majd eldöntötte, hogy Európában telepszik le.

A négyrészes sorozatot a *Deutschland 86*-ból színészként ismert Maria Schrader rendezte.

A Netflix adaptáció főhőse Esther "Esty" Shapiro, akit Shira Haas, lengyel, magyar és cseh felmenőkkel rendelkező izraeli színésznő alakít. A filmben nagymamája és nagypapája magyar holokauszt túlélők, akik hontalantárborból az USA-ba emigráltak. Ugyanő játszotta Ruhámit a *Shtisel* egyik főszereplőjeként. Ez a szintén jiddisül beszélő, jeruzsálemi ultraortodox család hétköznapijait bemutató sorozat először 2013-ban aratott nagy sikert Izraelben, majd évekkel később angol nyelven a Netflixen. Feldmantól eltérően Esty a brooklyni "stetlból" – már terhesen, amit titkol – egyenesen Berlinbe szökik, miután pénzt varrt szoknyájába. Még mindig azt a *sájtlit*, parókat viseli, amit esküvője óta hord, majd szabadulása jelképeként a Wannsee-i tóba dobja.

Feldman, aki jelenleg berlini lakásában él fiával, elmondta, hogy Hollywoodból sokan érdeklődtek, de ő két berlinit, Alexa Karolinskit és Anna Levint bízta meg a forgatókönyv megírásával. „Mindketten zsidók, teljesen különböző háttérrel, tökéletesen kiegészítik egymást szemléletükben, Maria [Schrader] pedig tapasztalt rendező. Amikor kértek, kéznél voltam, de nem avatkoztam az alkotási folyamatba... Annak idején a kiadóm úgy találta, hogy a regény csak New Yorkban lehet sikeres, nem

hitt abban, hogy másutt is megértik. Sőt, voltak, akik a megfilmesítésben sem hittek. De változnak az idők, mostanában máshogy tekintenek az ultraortodox közösségre, és azokra is, akik azt elhagyják.” A *Shtisel: Let's Talk About It* Facebook csoportnak 17.000 lelkes tagja van. Sokan követelik, hogy az eredetileg két évfolyamos sorozatot folytassák. „A *Shtisel* átütő sikere az emberi történetmesélésen alapul” – mondja Feldman.

Az ortodox környezet világi szempontból, kívülről történő ábrázolása az elfogultság vagy a 'kukkolás' veszélyét rejti magában. A szökéses történetek belülről jövő kritikát tartalmaznak. Amikor Feldman könyve kijött 2012-ben, az a haszid közösségek részéről dühödt visszhangra talált, úgymond az ultraortodoxok ábrázolása eltúlzott és hamis. De ez nem tartotta vissza, mert „láttam olyanokat, akiknek ugyancsak kijutott a szidalmakból, pedig egészen ártatlanok voltak; rosszabbra számítottam.”

Feldman Berlint olyan városnak tartja, ahol otthonra találhatnak azok, akik önazonosságukkal és vallásukkal küszködnek. „Sok amerikai szemében Berlin még mindig a Holokauszt jelképe, nekik fogalmuk sincs arról, hogy milyen fontos szerepet játszik a fiatalok számára. Manapság sok zsidó igyekszik újra fogalmazni zsidóságát

Amit Rahav és Shira Haas az *Unorthodox* című sorozatban (Fotók: Anika Molnar/Netflix)

Hoszn v'kale
– középén
a vőlegény és
a menyasszony

gát. Berlinben igazán lehet vitatkozni; nem erőlteti a döntést, nem kéri, hogy legyél lojális hozzá. Az identitás itt nagyon megengedő.”

Ugyanakkor ez teljesen új talaj Esty számára, aki benyolult helyzetben találja magát az ortodoxia és a modern világ között. Új környezete a tabula rasát kínálja számára – legalább is elméletben. A szigorúan vallásos közösségbe történő beilleszkedéssel vívott küzdelmet követően megtudja, mit jelent megállni a helyét a szekuláris világban.

A filmes adaptációban a cselekmény számos szálon fut: Esty meghallgatásra készül a zeneművészeti főiskolán. Barátokra talál Berlinben, ugyanakkor férje és annak fegyveres társa, Moishe is üldözőbe veszi. A két haszid hipszter környezetben keresi, hogy hazavigyék, a hasában lévő gyerekkel együtt. – Eltérések is vannak a regényhez képest, például szerelem egy szexi német zenészfiúval. Vagy a hősnő találkozása anyjával, aki éveken korábban hagyta el a zsidó közösséget, és most barátnőjével él a német fővárosban.

Feldman így fogalmaz: „A filmben úgy mutatják be Estyt, mint aki könnyen talál barátokra. Ez kitaláció. A tévénézőknek megfelel, de az igazság az, hogy az emberek nagy erőfeszítésébe kerül, hogy kapcsolatot teremtsenek. Akár évekre is telhet. A sorozat mégis érezteti, milyen nehéz az, hogy úgy érezd: egy csoport tagja vagy.” Tíz éve Berlinben élve, egy kezén meg tudja számlálni, hány barátja van.

A Tel Avivban élő Shira Haas, az Esty-t megformáló színésznő meséli: „Egyszer egy olyan hölgygel beszélgettem, aki elhagyta a zsidó közösséget. Kérdeztem, mi volt az oka, és azt válaszolta: 'Shira, senki sem akar elmenni'. Az elképzelés, hogy azért csináljuk, mert nincs választás, megdöbbenett. Igen, Esty szenvedett, de ott volt neki a családja, akiket szeretett. Amikor meg elment, és nem volt képzettsége és pénze sem, teljesen egyedül maradt és nagyon sérülékeny lett.”

Az *Unorthodox* mélyén ott van a bizonytalanság, hősei ellentmondásos figurák. Moishe számára az ima és a pókerjáték egyaránt fontos dolog. „Esty mindig úgy érezte, hogy ő egy senki, hogy mássága eleve rossz dolog, és reménykedve tekint a házasság elé. Azt várja attól, hogy más lesz az élete. Azután ez az álom is széthullik.

*

Anna Winger, antropológus szüleivel Massachusettsben, Mexikóban és a Kenyában élt, és végül Feldmanhoz hasonló kalandok útján jutott el Berlinbe, ahol a sorozat írója lett Feldmannal és másokkal együtt. Gyermekeik ugyanabba az iskolába járnak. Winger felidézi: „Az első segítőtársunk Eli Rosen volt, egy fantasztikus fickó, jiddis tolmácsunk és kulturális konzultánsunk egy személyben. Kántor volt azelőtt, hogy elhagyta a közösséget, és minden nap dolgozott a szereplőkkel a nyelvezeten. Tudni kell, hogy a jiddisnek 13 vagy 14 dialektusa van, és Brooklynban a jiddis kerületéről kerületre más és más. Kicsit másként mondják Borough Parkban mint Williamsburghben. Szükségünk volt arra, hogy a helyben használatost sajtátsák el, ami magyar jiddis angollal keverve.”

Eli huszon-harmincéves színészeket hozott New Yiddish Rep nevű New York-i színtársulattól, ő maga a Williamsburg-i közösség rabbiját alakította, mozgásokat koreografált, a szokásokat és a gesztusokat tanította be.

„Emberekkel ismerkedtünk össze, otthonokat kerestünk föl, hallgattuk történeteiket. A zsidó kultúra az ortodox hagyományőrzőktől a világiakig terjed, de több olyan dolog van, ami összeköt minket, mint ami elválaszt. Ez a sorozat egyik fontos üzenete.” – mondja Winger.

Ezek a közreműködők vezették őket a jiddis nyelvben. Sok nyugati zsidóhoz hasonlóan Winger is hallotta, ahogy nagyszülei jiddisül beszélnek egymás között, de maga soha nem tanulta meg.

„A jiddis a projekt kezdetétől fogva lényeges volt, mert az irodalom és a színház nyelve” – mondja Winger. „A vallási közösség őrizte meg, a haszidok, akik a mindennapi beszédben használják. Kb. tíz embert alkalmaztunk a közösségből ilyen vagy olyan közreműködésre. Úgy gondoltuk, fontos hogy zsidók játsszák a haszid szerepeket, hogy a nyelven keresztül a sorozat nézőihez közel kerüljenek, akkor is, ha ez csupán érzelmi közelség.”

A Netflix kevés jiddis nyelvű sorozatot vetít, de az elmúlt években egyre többet. A *Shtisel*ben is hallható jiddis beszéd, a *Nácivadásokban* is hallani időnként jiddis mondatokat. Csakúgy, mint a Philip Roth regényéből készült *Összeesküvés Amerika ellen* című sorozatban, amit az HBO-n vetítenek.

A Tablet, Guardian, Ophramag cikkei nyomán

Bassa László

ÉLET ÉS IRODALOM

IRODALMI ÉS POLITIKAI HETILAP

Kedvezményes előfizetési díj
1 évre 25 200 Ft
Megrendelhető a szerkesztőségben
(1089 Bp., Rezső tér 15.)
Telefon: 210-5149,
210-5159
Fax: 303-9241
e-mail: es@es.hu

AMI A CÍME.

Megjelenik minden pénteken!
Keresse az újságárusoknál
vagy fizessen elő!

1% adóddal
100% kultúra

A Szombat Alapítvány kurátorai,
Forrás-Biró Aletta pszichológus,
Komoróczy Szonja Ráhel hebraista
és Kovács András szociológus is
arra kérnek, sőt biztatnak,
ajánld adód 1%-át
a Szombat Alapítványnak.

Adószám:
18165850-1-42

Schiller
SZERVIZ

**SCHILLER SZERVIZEK
BUDAPESTEN, 5 HELYEN!**

ISO 9001:2009 SZERINT TANÚSÍTVÁ

Márkaszervizek és típustól
független szervizzolgáltatások;
több, mint 25 éves tapasztalattal!

IV. ker., Fóti út 143.
IV. ker., Külső Váci út 20.
XIII. ker., Váci út 113.

XIV. ker., Tengerszem u. 59/A.
XV. ker., Szentmihályi út 142.

Schiller.hu

1% Adó

=

100%

Zsidó Kultúra

Adószámunk:
19025733-2-42

A kultúra hidat teremt.

Köszönjük!

VEGYE MAGÁNAK A BÁTORSÁGOT!

DE MÉG JOBB, HA ELŐFIZET

Még sosem volt ilyen fontos.

Sem Önnek, sem nekünk.

Fizessen elő most egy évre **7 740 forint kedvezménnyel*** mindössze 27 960 forintért a Magyar Narancsra, és nem csak bátorságot kap tőlünk, de a legtöbb helyen **20 százalék kedvezményre** jogosító Magyar Narancs Olvasókártyát is!

*Az áruspéldányhoz képest.

SZÁMOLJON VELÜNK!

egy szám újságárusnál: 700 Ft | egy szám éves előfizetőknek: **548 Ft**

ELŐFIZETÉSI ÁRAK:

negyedév: 8 490 Ft | fél év: 15 480 Ft | egy év + olvasókártya: 27 960 Ft

20% kedvezmény:

Belvárosi Színház | Bethlen Téri Színház
| Cirko-Gejzír | Fonó Budai Zeneház | Írók
Boltja | Jurányi Ház | Katona József Színház
és Kamra | Ludwig Múzeum | Örkény Színház
| Radnóti Színház | Szkéné Színház |
Trafó

10% kedvezmény:

Tranzit Art Café

Részletek:

www.magynarancs.hu/elofizetes

MAGYAR NARANCs

Nemzeti
Együttműködési
Alap